महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग

वार्षिक अहवाल

२०१६-२०१७

अनुक्रमणिका

अ) आयोगाची स्थापना

ब) आयोगाची कार्ये :

१. राज्य बालहक्क संरक्षण २००५ अधिनियमांतर्गत

२. बालकांचा मोफत आणि सक्तीचा शिक्षण कायदा २००९ अंतर्गत

क) तक्रार निवारण यंत्रणा :

१. अधिसूचना १

२. अधिसूचना २

ड) तक्रारी व तपासणी केलेल्या चौकशा :

१. बाल हक्क संरक्षण अधिनियम कायद्याअंतर्गत प्राप्त तक्रारींची सुनावणी

२. (SUO-MOTO-(स्व-प्रेरणेच्या) प्रकरणांची सुनावणी)

३. मोफत आणि सक्तीचा शिक्षण कायदा २००९ अंतर्गत प्राप्त तक्रारींची सुनावणी

इ) कार्यशाळा / चर्चासत्र / परिसंवाद / सार्वजनिक सुनावणी :

ई) महत्वाचे पत्रव्यवहार / आयोगाचे निर्देश

उ) महत्त्वपूर्ण सल्लामसलत

१. अध्यक्ष व सचिव, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आय़ोग यांची भेट

२. महत्त्वाच्या सभा

ऊ) Protection of Children from Sexual Offences Act, 2012 (लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा,२०१२) या कायद्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख

ए) लेखापरिक्षण अहवाल - सन २०१६-१७

ऐ) फॉर्म अ

<u>माननीय मंत्री महिला व बाल विकास, महाराष्ट्र शासन</u>

ना. श्रीमती पंकजा मुंडे, माननीय मंत्री, महिला व बाल विकास विभाग

माननीय राज्यमंत्री महिला व बाल विकास, महाराष्ट्र शासन

ना. श्रीमती विद्या ठाकूर, माननीय राज्यमंत्री, महिला व बाल विकास विभाग

अ) आयोगाची स्थापना

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाची स्थापना जुलै २००७ मध्ये एक वैधानिक संस्था म्हणून बाल हक्क संरक्षण अधिनियम २००५ (२००६ चा ४) च्या अंतर्गत राज्यातील बाल हक्कांचे संरक्षण, प्रोत्साहन आणि बचाव करण्यासाठी करण्यात आली. कायद्यात, बालक या शब्दाची व्याख्या अठरा वर्षांपेक्षा कमी वयाची व्यक्ती अशी केली गेली आहे. कायद्याच्या कलम २(ब) नुसार बाल हक्क संदर्भातील संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सभेतील स्वीकृत मुख्य मानकांमध्ये (CRC) अंतर्गत देण्यात आलेल्या खालील अधिकारांचा समावेश आहे. 'CRC' मध्ये बालकांसाठी विहित केलेली मुख्य मानके खालील प्रमाणे आहेत:

- वंश, रंग, लिंग, भाषा, धर्म, राजकीय किंवा अन्य मते, राष्ट्रीय वांशिक किंवा सामाजिक मूळ, मालमत्ता, अपंगत्व, जन्म किंवा बालकाची सामाजिक स्थिती यावर आधारित सर्व प्रकारच्या भेदभावांपासून बालकास संरक्षण दिले जाते.
- बालकांशी संबंधित सर्व कृतींमध्ये बालकाचे हितसंबंध प्राथमिक ठरते.
- बालकाला ओळख, नाव आणि राष्ट्रीयत्व मिळण्याचा हक्क आहे.

प्रत्येक बालकास जीवनाचा, जगण्याचा व विकासाचा जन्मत: हक्क असतो, ज्यात आरोग्याच्या उच्चतम साध्य दर्जापासून आजाराच्या उपचारांच्या सुविधांपर्यंत, शिक्षणाचा हक्क यांचा समावेश आहे, जे बालकाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या पूर्ण क्षमतेत विकास होण्यासाठी निर्देशित केले जाते; बालकांना सामाजिक सुरक्षिततेचा लाभ घेण्याचा अधिकार आहे.

- बालकास आराम व विश्रांती घेण्याचा, खेळ आणि करमणुकीच्या उपक्रमांमध्ये व्यस्त राहण्याचा हक्क आहे.
- प्रत्येक बालकास आदर्श मानसिक, आध्यात्मिक, नैतिक आणि सामाजिक विकासाचा हक्क आहे.
- कोणत्याही बालकाचे कोणत्याही हेतूने किंवा कोणत्याही स्वरूपात बेकायदेशीर हस्तांतरण, अपहरण, विक्री किंवा अनैतिक व्यापार होणार नाही.
- बालकांच्या मतांना योग्य महत्त्व देण्यात यावे.
- बालकाला पालकांच्या इच्छेविरूध्द त्यांच्यापासून विभक्त केले जाऊ शकत नाही. केवळ जर बालकाच्या हितासाठी असे वेगळे करणे आवश्यक असेल तर पालकांपासून विभक्त केले जाऊ शकते.
- कौटुंबिक वातावरणापासून वंचित असलेल्या बालकाला राज्याव्दारे प्रदान केलेले विशेष संरक्षण आणि सहाय्य मिळण्याचा अधिकार आहे.
- बालकांच्या संगोपनासाठी किंवा संरक्षणासाठी जबाबदार असणाऱ्या संस्था, सेवा आणि सुविधेच्या स्थापित केलेल्या विहीत मानकांचे पालन करतील.

- बालक आर्थिक शोषणापासून संरक्षित असावे.
- बालकांना मादक औषधे आणि मनावर दुष्परिणाम करणा-या पदार्थांचा अवैध वापर करण्यास अधीन केले जाऊ नये.
- मानसिक किंवा शारीरिकदृष्ट्या अपंग बालकाने संपूर्ण आणि परिपूर्ण आयुष्याचा आनंद घ्यावा, ज्यामुळे त्यांची प्रतिष्ठा सुनिश्चित होईल, आत्मनिर्भरता वाढेल आणि समाजात सक्रिय सहभागाची सुविधा मिळेल.
- लैंगिक शोषणासह सर्व प्रकारच्या शारीरिक व मानसिक हिंसाचार, दुखापत किंवा गैरवर्तन, दुर्लक्ष किंवा दुर्व्यवहार किंवा शोषण यापासून बालके सुरक्षित असावी.
- प्रत्येक बालक लैंगिक शोषण आणि लैंगिक शोषणाच्या सर्व प्रकारांपासून संरक्षित असले पाहिजे.
- कोणत्याही बालकाला अत्याचार किंवा इतर क्रूर, अमानुष किंवा मानहानीकारक वागणूक वा शिक्षेअधीन केले जाऊ शकत नाही किंवा बेकायदेशीरपणे किंवा कोणत्याही प्रकारे त्याच्या स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवले जाऊ शकत नाही.
- कोणत्याही प्रकारची उपेक्षा, शोषण किंवा अत्याचार, अशा प्रकारच्या छळाला बळी पडलेल्या बालकाचे शारीरिक व मानसिक पुनर्वसन आणि समाजात त्यांचे पुर्नएकिकरण प्रोत्साहित करण्यासाठी सर्व योग्य उपाययोजना केल्या जातील.
- सशस्त्र संघर्षातील, युध्दजन्य परिस्थितीमधील बालकांना लागू असलेल्या आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी कायद्याच्या नियमांचा आदर केला जावा.
- दंडात्मक कायद्याचे उल्लंघन केल्याचा आरोप असलेल्या किंवा अशी ओळख असलेल्या प्रत्येक बालकास, सन्मान आणि योग्य वागणूक मिळण्याचा अधिकार आहे.
- कोणत्याही बालकावर (ज्याच्यावर आरोप लावला आहे किंवा आरोप सिद्ध झाला आहे अथवा ज्याने कायदा मोडला आहे) त्याच्या/तिच्या गोपनीयतेमध्ये, घरामध्ये किंवा बेकायदेशीर हस्तक्षेपापासून त्याच्या/तिच्या सन्मान आणि प्रतिष्ठेवर बाधा न येऊ देणे.

<u>अध्यक्ष, सदस्य आणि सदस्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य बाल संरक्षण हक्क आयोग</u>

अध्यक्ष - १) श्री संजय कुमार (भा.प्र.से)

(प्रभारी) (दि.१.४.२०१६ ते २.१२.२०१६ पर्यंत)

२) श्रीमती विनिता वेद (भा.प्र.से)

(दि. ३.१२.२०१६ पासून ते वर्षअखेर)

सचिव - श्री. ए. एन. त्रिपाठी (भा.व.से)

(दि. १.४.२०१६ पासून ते वर्षअखेर)

सदस्य - वर्षाच्या दरम्यान आयोगाची नियुक्ती न झाल्यामुळे सदस्य नाहीत.

ब)   आयोगाची कार्ये

ब- १) राज्य बाल हक्क संरक्षण कायदा २००५ अंतर्गत

१. बाल हक्कांच्या संरक्षणासाठी कोणत्याही कायदयाव्दारे किंवा त्या अंतर्गत प्रदान करण्यात आलेल्या संरक्षणाची तपासणी आणि आढावा घेणे आणि त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपायांची शिफारस करणे;

२. राज्य शासनास त्या खबरदारीचे उपाय म्हणून आयोगास आवश्यकता भासल्यास कामाचा वार्षिक अथवा ठराविक नियतकालीक अहवाल सादर करणे;

३. बालकांच्या अधिकाराचे उल्लंघन केल्याबद्दल चौकशी करणे आणि अशा प्रकरणांमध्ये कार्यवाहीची शिफारस करणे;

४. दहशतवाद, जातीय हिंसाचार, दंगली, नैसर्गिक आपत्ती, घरगुती हिंसाचार, एचआयव्ही/एड्स, तस्करी, दुर्व्यवहार, छळ व शोषण, अश्लील साहित्य (pornography) आणि वेश्याव्यवसाय यांनी बाधित झालेल्या बालकांच्या हक्कांचा फायदा घेण्यास प्रतिबंध करणाऱ्या सर्व बाबींचे परीक्षण करणे आणि योग्य उपाययोजनांची शिफारस करणे;

५. विशेष काळजी आणि संरक्षणाची गरज असलेल्या बालकांशी संबंधित सर्व समस्यांकडे लक्ष देणे, ज्यात त्रस्त बालके, उपेक्षित आणि वंचित बालके, विधीसंघर्षग्रस्त बालके, अल्पवयीन बालके, कुटुंब नसलेली बालके आणि कैद्यांची बालके यांचा समावेश आहे व तसेच योग्य उपाययोजनांची शिफारस करणे;

६. करार आणि इतर आंतरराष्ट्रीय साधनांचा अभ्यास करणे आणि विद्यमान धोरण, कार्यक्रमांचे नियोजन आणि बालकांच्या हक्कांवरील इतर उपक्रमांचा नियमित आढावा घेणे आणि बालकांच्या सर्वोत्तम हितासाठी त्या उपक्रमांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी शिफारसी करणे;

७. बालकांच्या हक्कांबाबत संशोधन हाती घेणे आणि संशोधनास प्रोत्साहन देणे;

८. समाजातील विविध घटकांमध्ये बाल हक्कांबाबत साक्षरता पसरवणे आणि प्रकाशने, माध्यमे, चर्चासत्रे आणि इतर उपलब्ध माध्यमांव्दारे या अधिकारांच्या संरक्षणासाठी उपलब्ध असलेल्या उपाययोजनांबाबत जागरुकता वाढविणे;

९. राज्य सरकारच्या नियंत्रणाखालील सुधारगृह, किंवा बालकांसाठी असणारे कोणतेही निवासस्थान किंवा संस्था याची तपासणी करणे, सामाजिक संघटनांव्दारे चालविल्या जाणाऱ्या संस्थेसह इतर कोणतेही अधिकारी, जिथे बालकांना उपचार, सुधारणा किंवा संरक्षणाच्या उद्देशाने ताब्यात घेण्यात आले आहे किंवा त्यांना राहण्यासाठी ठिकाण दिली आहेत आणि आवश्यक वाटल्यास उपचारात्मक कार्यवाहीसाठी या अधिकाऱ्यांकडे नेणे;

१०. तक्रारींची चौकशी करणे किंवा खाली नमूद केलेल्या बाबींसंबंधित (SUO-MOTO) स्वयंप्रेरणेने सूचना घेणे.

अ) बालकांच्या अधिकाराचे उल्लंघन आणि वंचित ठेवणे;

आ) बालकांच्या संरक्षणासाठी आणि विकासासाठी प्रदान केलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी न करणे.

इ) बालकांचे त्रास कमी करण्याच्या आणि कल्याण सुनिश्चित करण्याच्या उद्देशाने धोरणात्मक निर्णय, मार्गदर्शक तत्वे किंवा सूचनांचे पालन न करणे तसेच अशा बालकांना आराम प्रदान करणे किंवा अशा प्रकरणांमध्ये उद्भवणारे मुद्दे योग्य अधिकाऱ्याकडे उपस्थित करणे, आणि बालकाच्या हक्कांच्या वाढीसाठी अशी इतर आवश्यक कार्ये व वरील कार्यांमधील अनुषंगिक कोणतीही बाब.

११. बालकाच्या हक्कांबाबत अधिवेशनाच्या अनुपालनाचे मूल्यांकन करण्यासाठी विद्यमान कायदा, धोरण आणि सराव यांचे विश्लेषण करणे, राज्य सरकारकडे दरवर्षी आणि आयोगाला योग्य वाटेल अशा इतर कालांतराने या सुरक्षा उपायांच्या कामकाजाचा अहवाल सादर करणे;

१२. जेथे स्वतः बालकांव्दारे किंवा त्यांच्या वतीने संबंधित व्यक्तीव्दारे चिंता व्यक्त केली गेली असेल तेथे औपचारिक तपासणी करणे;

१३. बालकांच्या कामांमध्ये आणि बालकांशी संबंधित सर्व सरकारी विभाग/ संस्था जे बालकांशी निगडित आहेत, त्यांना प्रोत्साहन देणे, त्यांचा आदर करणे आणि त्यांच्या दृष्टिकोनाचा गांभीर्याने विचार करणे.

१४. बाल हक्कांबद्दल माहिती सादरीकरण आणि प्रसार करणे;

१५. बालकांवरील माहिती संकलित करणे आणि विश्लेषण करणे;

१६. शालेय अभ्यासक्रमात बाल हक्कांच्या समावेशास प्रोत्साहित करणे, शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि बालकांशी संबंधित कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे.

<u>ब-२) बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम २००९ अंतर्गत</u>

शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ च्या कलम ३१ आणि ३२ अंतर्गत बाल हक्क संरक्षण राज्य आयोगाला पुढील कार्ये सोपविण्यात आली आहेत:

१) या कायद्याव्दारे किंवा त्या अंतर्गत प्रदान केलेल्या अधिकारांच्या संरक्षणाची तपासणी करणे आणि आढावा घेणे आणि त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपायांची शिफारस करणे.

२) बालकाच्या नि:शुल्क आणि अनिवार्य शिक्षणासंबंधीच्या तक्रारींची चौकशी करणे.

३) बाल हक्क कायदा २००५ च्या संरक्षणासाठी या आयोगाच्या कलम १५ आणि २४ नुसार आवश्यक ती कार्यवाही करणे.

४) बाल हक्क कायदा आणि अनिवार्य शिक्षणाशी संबंधित कोणत्याही प्रकरणाची चौकशी करताना आयोगाच्या कलम १४ आणि २४ अंतर्गत बाल अधिकार अधिनियम २००५ च्या संरक्षणासाठी त्यांना देण्यात आलेल्या अधिकारांचा समान अधिकार असेल.

५) कलम ३१ मध्ये समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही गोष्टीचा प्रतिकार न करता, शिक्षण हक्क कायदयांतर्गत बालकांच्या हक्काशी संबंधित कोणतीही तक्रार असल्यास, कुठलीही व्यक्ती कार्यक्षेत्रात असलेल्या स्थानिक प्राधिकरणाकडे लेखी तक्रार देऊ शकते.

६) उपकलम ३२(१) अंतर्गत तक्रार प्राप्त झाल्यानंतर स्थानिक प्राधिकरण या प्रकरणाचा निर्णय घेईल.

७) स्थानिक प्राधिकरणाच्या निर्णयामुळे असंतुष्ट असलेली कोणतीही व्यक्ती राज्य आयोगाकडे अपील करण्यास प्राधान्य देऊ शकते. अधिनियम कलम ३२ (३) अन्वये, सदर प्राप्त अपिलावर राज्य आयोग निर्णय घेईल.

तक्रार निवारण यंत्रणा :

अधिसूचना १

१. बाल हक्कांसाठी राज्य आयोग ही एक वैधानिक संस्था आहे, जी बाल हक्क संरक्षण अधिनियम २००५ अंतर्गत गठित करण्यात आली आहे. राज्य सरकारने आदेश क्रमांक CRC./२००६/(CR.१३९/D-३/दिनांक २४/७/२००७ अन्वये राज्य आयोगाची निर्मिती केली आहे.

२. कलम १३ च्या उपकलम(१) जे आणि (१) जे(i)(ii)(iii) आणि कलम १३ चे उपकलम (१)के, उपकलमांसह, कलम १४ च्या कलम (१) अंतर्गत नमूद केलेल्या तरतूदींन्वये राज्य आयोगास दिलेल्या अधिकारानुसार, या तरतूदींच्या विचाराधीन प्रस्तावांच्या अंमलबजावणीसाठी कार्यपद्धती निश्चितीच्या प्रस्तावाला आयोगाने मान्यता दिली आहे, त्यानुसार खालीलप्रमाणे प्रक्रिया तयार केली आहे.

अ) बाल हक्क आयोग कायदा २००५ च्या कलम १३ चे उपकलम (J) (i) (ii) (iii) चे अनुसरण करण्यासाठी, माहिती आयोग आणि महाराष्ट्र प्रशासकीय न्यायाधिकरणाच्या धर्तीवर आयोगाच्या सदस्यांमध्ये खालील प्रमाणे कामांचे वाटप करण्यात आले आहे.

अ-१) आयोगाचे मुख्य खंडपीठ मुंबई मध्ये असेल आणि औरंगाबाद व नागपूर येथे अनुक्रमे न्यायनिर्णय खंडपीठ असतील.

अ-२) आयोगाच्या बाल हक्क संरक्षण अधिनियम २००५ उपकलमांतर्गत तक्रारी मुंबईत प्राप्त होतील आणि तक्रार मिळाल्यानंतर संबंधित खंडपीठांना द्यावी लागेल.

३. त्यांच्या कार्यक्षेत्रात सुनावणी घेण्याच्या ठिकाणांमध्ये बदल संबंधित खंडपीठाच्या सदस्यांव्दारे निश्चित केला जाईल.

४. सुनावणीसाठी कमीतकमी दोन सदस्यांची गणपूर्ती आवश्यक आहे.

५. एका खंडपीठातून दुस-या खंडपीठात सदस्यांच्या बदलीचा निर्णय आयोगाच्या बैठकीत घेण्यात येईल.

६. जर एखाद्या महत्त्वाच्या प्रकरणाचा सहभाग असेल तर ही बाब मुंबईत संपूर्ण आयोगाच्या सभागृहात ऐकली जाईल. प्रकरणाचे स्वरूप महत्वाचे आहे की नाही हे मा.अध्यक्ष किंवा सचिव (सदस्य, सचिव म्हणून संदर्भित) निर्णय घेतील. संपूर्ण सभागृह सुनावणी मुंबईत दरमहा किमान एकदा तरी होईल. संपूर्ण सभागृह सुनावणी आणि आयोगाची बैठक कदाचित त्याच दिवशी आयोजित केली जाईल.

७. सदस्यांच्या कामाचा भार लक्षात घेऊन सभापती त्यांना एका खंडामधून (खंडपीठ) इतर खंडामध्ये सुनावणीसाठी पाठवू शकतात. या संदर्भात जारी केलेले पूर्वीचे आदेश रद्द करण्यात आले आहेत.

(Note -: सन १६-१७ मध्ये कोणताही आयोग नेमलेला नसल्याने मा.अध्यक्ष व मानद सचिवांनी मुंबई येथे सुनावणी घेतली आणि माननीय सचिवांनी राज्यातील विविध जिल्हयांमध्ये सार्वजनिक सुनावणी घेतली.)

अधिसूचना २

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाने राज्य शासनाच्या दिनांक २४/७/२००५ आदेशानुसार बाल हक्कांच्या संरक्षणासाठी स्थापन केलेल्या आयोगाला 'बाल हक्क संरक्षण आयोग' असे नामांकित केले आणि राज्य शासनाच्या वतीने दिनांक ३१/०५/२०१० रोजी नियम तयार केले.

कार्यपद्धती

१) कोणत्याही व्यक्तीस / प्राधिकरणास / संस्थेस राज्य व केंद्र शासन अथवा कोणतेही प्राधिकरण संस्था यांनी बालकांसंदर्भात केलेल्या निम्नलिखित कृती, अपकृतींबाबत स्वयं प्रेरणेने राज्य बाल हक्क आयोगाकडे दाद मागण्यासाठी अर्ज दाखल करता येईल.

अ) बालकाच्या अधिकाराचा वंचितपणा आणि मानहानी

ब) बालकांच्या संरक्षण आणि विकासासाठी प्रदान केलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी न करणे.

क) बालकांचे त्रास कमी करण्यासाठी धोरणात्मक निर्णय, मार्गदर्शक तत्त्वे किंवा निर्बंध यांचे पालन न करणे आणि त्यांचे कल्याण सुनिश्चित न करणे आणि अशा बालकांना दिलासा न देणे.

ड) बालकाच्या अधिकारात किंवा इतर कोणत्याही गोष्टीच्या वाढीसाठी उपरोक्त कार्यात प्रासंगिक आवश्यक वाटत असणारी इतर कार्ये.

२) सर्व अर्ज, सचिव, महाराष्ट्र राज्य बाल संरक्षण आयोग, तिसरा मजला जी.टी.एस. बिल्डिंग, सर पोचखानवाला रोड, वरळी, मुंबई ४०००३० यांना संबोधित केले पाहिजे.

३) प्रत्येक अर्जावर नाव, वर्णन, अर्जदार आणि प्रतिवादी यांच्या संपूर्ण पत्रव्यवहाराचा पत्ता निश्चित केला जाईल. हे फुलस्केप (विहीत आकाराचे कागद) कागदावर दुप्पट जागा सोडून टंकलिखित केले जावे आणि योग्य क्रमांकित परिच्छेदानुसार, सर्व वस्तुस्थिती कारणास्तव आणि मदतीचा दावा केला गेला असेल ते कालक्रमानुसार पुढे मांडले जातील आणि अर्जदार किंवा त्याच्या वकीलाव्दारे स्वाक्षरी केली जाईल.

४) अर्जाच्या सहा प्रती दाखल केल्या पाहिजेत आणि त्यासह अर्जाच्या बरोबर असलेल्या त्या कागदपत्रांच्या प्रमाणित प्रती सोबत असतील, अर्जाच्या विधिवत साक्षांकित प्रतिज्ञापत्रानुसार ज्याचे समर्थन केले जाईल. अर्जाची सर्व पाने क्रमांकित केली जातील.

५) अर्जाची प्रत अर्जदार सर्व प्रतिवादींना पाठवेल आणि टपाल किंवा कुरिअरची पुराव्याची पावतीची छायाचित्र प्रत अर्जासोबत दाखल केली जाईल.

६) प्रत्येक अर्जास अनुक्रमणिका (INDEX) असेल.

७) अर्ज मिळाल्यानंतर वकीलामार्फत, केंद्र शासन, राज्य शासन, अन्य कोणताही प्राधिकारी, इलेक्ट्रॉनिक माध्यम किंवा इतर कोणत्याही माध्यमातून पक्षकारांना सुनावणीची नोटीस पाठवण्यात येईल. नोटीसीमध्ये तारीख व आयोगासमोर सुनावणीचे ठिकाण कळवण्यात येईल.

८) जेथे समान विषयाकरीता असे पुष्कळ अर्ज प्राप्त झाले आहेत, ज्यात सार्वजनिक विषय एकच उपस्थित केला गेला आहे आणि तत्सम विषय मागितले गेले आहेत, आयोग पक्षकारांना वर्तमानपत्रात जाहिरातीव्दारे सार्वजनिक नोटीस बजावू शकतो. अशा प्रकरणांमध्ये अशा नोटीसच्या प्रकाशनाचा खर्च कोण उचलेल हे आयोग निश्चित करू शकेल.

९) प्रतिवादीला (अर्जदाराच्या आगाऊ प्रती दिल्याचा पुरावा असलेले) प्रति-प्रतिज्ञापत्र (उत्तर) च्या स्वरूपात अर्जावर लेखी आक्षेप नोंदविण्यास स्वातंत्र्य असेल, प्रतिज्ञापत्रात परिच्छेदानुसार गुणवत्तेवर उत्तर दिले जाईल आणि कोणतीही सामान्य उत्तरे किंवा नकार विचारात धरले जाणार नाहीत. जर प्रतिवादी हे केंद्र शासन, राज्य शासन, शासकीय उपक्रम किंवा केंद्र / राज्य शासनाच्या मालकीचे, व्यवस्थापित किंवा नियंत्रित असलेल्या कोणत्याही प्राधिकरणाचे कार्यालय असेल तर अशा प्रति - प्रतिज्ञापत्रात, प्राधिकरण किंवा उपक्रम विभाग प्रमुखांच्या स्वाक्षरी असतील.

१०) आयोगाला खालील अधिकार असतील -

अ. कोणत्याही व्यक्तीकडून किंवा केंद्र सरकारकडून किंवा राज्यातील किंवा अन्य अधिका-यांकडून कोणत्याही कागदपत्रे मागवणे.

ब. कोणत्याही व्यक्तीला साक्ष देण्याकरिता/पुरावा सादर करण्याकरिता हजर राहण्यासाठी फर्मावणे आणि अशा व्यक्तीकडून एकतर शपथेवर (प्रतिज्ञापत्रावर) किंवा अन्य पुरावे मिळवणे.

क. त्याच्या कार्यासंदर्भात आवश्यक असलेल्या व्यक्तीची (अधिकारी)/ अधिकाऱ्यांची उपस्थिती/ मदत घेणे.

११) किमान दोन सदस्यांचा समावेश असलेला आयोग हा अर्ज ऐकण्यास आणि आदेश देण्यास सक्षम असेल.

१२) आयोग, आवश्यकतेनुसार, क्षेत्रीय भेटी घेईल, आयोगास योग्य वाटेल असे एक किंवा अधिक सदस्यांव्दारे किंवा विशेष आमंत्रित व्यक्तीसोबत किंवा केंद्र शासन,/ राज्य शासनाचे अधिकारी, स्वयंसेवी संस्था, संस्था आणि तज्ञ यांच्यामार्फत अधिकारी आणि स्वयंसेवी संस्थासमवेत सार्वजनिक सुनावणी घेईल.

१३) अशा प्रकरणांमध्ये शक्य होईल असा अंतरिम आदेश आयोग देऊ शकेल; अंतरिम आदेश जारी झाल्यापासून शक्यतो ९० दिवसांच्या आत अंतिम आदेश देईल.

१४) पक्षकारांना सुनावणीची संधी दिल्यानंतर आयोग लेखी आदेश पाठवेल, त्याच्या प्रती संबंधित पक्षकारांना पाठवल्या जातील.

१५) समितीव्दारे पारित केलेले सर्व आदेश सचिवाव्दारे प्रमाणित केले जातील आणि त्यावर आयोगाचा शिक्का राहील.

तपासणी केलेल्या तक्रारी आणि चौकशी केलेली प्रकरणे

आयोगामध्ये सन २०१६-१७ मध्ये एकूण १४५ नवीन प्रकरणे प्राप्त झाली. बाल हक्क संरक्षण कायदा, बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम २००९, अंतर्गत तक्रारी प्राप्त झाल्या. आयोगाने वर्षभरात एकूण ९० प्रकरणे निकाली काढली. त्यापैकी आयोगाने पुढील प्रकरणांमध्ये शिफारशी केलेल्या आहेत आणि उर्वरित प्रकरणांमध्ये संबंधित अधिकाऱ्यांना निर्णय घेऊन कारवाई करण्याचे निर्देश दिले.

बाल हक्क अधिनियम 2005 च्या संरक्षणासाठी आयोगाच्या समितीने केलेल्या शिफारसी

१. (प्रकरण क्र.२४८/२०१५)

सदर तक्रार एका अल्पवयीन मुलीच्या वडिलांनी केली होती. मिरा रोड येथील एका शाळेत सदर मुलीचे लैंगिक शोषण करणाऱ्या व्यक्तीचे विरूध्द शाळा प्रशासन कोणतीही कारवाई करत नाही, असा तक्रारदार यांचा आरोप होता. तक्रारदार यांचे असेही म्हणणे होते की, पोलीस या प्रकरणाचा व्यवस्थित तपास करत नाहीत. त्यामुळे हे प्रकरण सीबीआयकडे तपासासाठी द्यावे. दोन्ही पक्षकारांचे म्हणणे, संबंधित अभिलेख व कायद्यातील तरतुदी लक्षात ठेवून आयोगाने पुढील प्रमाणे शिफारशी दिल्या आहेत.

१) ही बाब केंद्रीय गुप्तचर चौकशी आयोगाकडे हस्तांतरित करण्याची आयोगास आवश्यकता वाटत नाही.

२) कायदेशीररित्या तपासून परिच्छेद (७) मधील सूचनेचा विचार करावा.

३) भविष्यात या प्रकारची घटना टाळण्यासाठी शाळेने योग्य आणि पुरेशी प्रतिबंधात्मक उपाययोजना अवलंबली पाहिजे.

४) शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमधील समुपदेशन आणि संवाद दररोज सुरू केला जावा आणि त्याचा शाळेच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट केला जावा.

५) प्रतिबंधात्मक उपाययोजना न केल्याबद्दल शाळेविरूध्द योग्य ती कारवाई करावी.

६) कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई व निवारण) अधिनियम २०१३ कायद्यातील तरतुदीप्रमाणे समितीची स्थापना करण्यात यावी.

२. (प्रकरण क्र.१८९/२०१५)

सदर तक्रार बालकल्याण समितीस करण्यात येऊन तक्रारीची प्रत आयोगास दिलेली होती. तक्रारदार यांचे म्हणणे होते की, त्यांची पत्नी त्यांच्या दोन मुलींना (वय ७ वर्ष व ५ वर्ष) मानसिक व शारीरिक त्रास देते. आयोगाने तक्रारीची दखल घेऊन परिवीक्षा अधिकारी, मुंबई उपनगर यांना संबंधितांच्या घरी भेट देऊन, चौकशी अहवाल सादर करण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे जिल्हा बाल संरक्षण पथक, मुंबई उपनगर यांनी, चौकशी अहवाल सादर केला. प्रतिवादी चौकशीचे वेळी उपस्थित राहिल्या नाहीत व म्हणणे मांडले नाही. मात्र त्यांनी आपला पत्ता नमूद न करता पत्राव्दारे चौकशीबाबत आक्षेप नोंदवून, जिल्हा बाल संरक्षण पथक यांच्या अहवालाचे खंडन केले.

जिल्हा बाल संरक्षण पथक यांनी सादर केलेले अहवाल व संबंधित अभिलेख याचे अवलोकन केले असता, सदर बालकांना काळजी आणि संरक्षणाची आवश्यकता होती. तसेच आई सोबत राहण्यासारखे सुरक्षित वातावरण नव्हते. आयोग केवळ शिफारस करू शकतो, न्यायनिवाडा करू शकत नाही. बालकांच्या हक्क संरक्षण अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवणारी यंत्रणा म्हणून बाल हक्क संरक्षण अधिनियम २००५ कलम २(ब) अन्वये सदर प्रकरणी खालील शिफारशी दिल्या आहेत.

"(१) सुयोग्य वातावरणात दोन्ही बालकांना काळजी आणि संरक्षणाची आवश्यकता आहे.

(२) या प्रकरणाचा अधिकृत न्यायनिवाडा करण्यास सक्षम असलेल्या न्यायालयात तक्रारदार यांनी दाद मागावी व त्या न्यायालयासमोर आयोगाच्या शिफारशी सादर कराव्या."

३. (प्रकरण क्र.१८/२०१४-२०१५)

एका अल्पवयीन मुलीचे आई-वडील यांचे निधन झाल्यानंतर ती मुलगी तिच्या मातृ आजी सोबत राहत होती. आजीने आयोगाकडे सदर अल्पवयीन नातीच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी दाद मागितली. तक्रारदार आजी यांनी नमूद केले की, त्यांच्या स्वर्गवासी मुलीने तिच्या अल्पवयीन मुलीच्या बाबतीत बँकेतील मुदत ठेवीच्या मिळणाऱ्या फायद्यांसाठी पालकत्व दिले होते. तक्रारदार यांनी दिवाणी न्यायालयात नातीच्या पालकत्वासाठी दाद मागितली. मात्र ती न्यायालयाने फेटाळून लावली. न्यायालयाने त्यासंदर्भात नमूद केले आहे की, याबाबत पालकत्वाचा पहिला अधिकार पितृ आजी-आजोबांचा आहे. पितृ आजी-आजोबा हे निवृत्तीवेतनधारक आहेत. तक्रारदार यांना उत्पन्नाचे कोणतेही निश्चित स्रोत उपलब्ध नाही. तसेच पितृ आजी-आजोबा हे तक्रारदार यांच्यापेक्षा जास्त शिक्षित आहेत. पालकत्वाच्या अनुषंगाने पितृ सोबत आजी-आजोबा हे तक्रारदार यांच्या मुलीच्या

व नातीच्या नावाने असलेल्या फ्लॅटचा ताबा मिळवण्यासाठी सोसायटीकडे गेले. सदर सोसायटी व पितृ आजोबा यांनी सदर फ्लॅट हा अल्पवयीन मुली व्यतिरिक्त इतर कोणाच्याही नावे करणार नाही याची हमी दिल्यानंतर, तक्रारदार यांनी तक्रार मागे घेतली. मात्र अशी लेखी हमी देण्यात आली नाही. तक्रारदार यांनी याबाबत न्यायालयात अल्पवयीन मुलीस संपत्तीचा फायदा व्हावा यासाठी दिवाणी दावा दाखल केला आहे. त्याबाबत मा. न्यायालयाने नमूद केले की, समकक्ष न्यायाधीशांनी दिलेला आदेश रद्द करणे व मागे घेण्याचा त्यांना अधिकार नाही.

दोन्ही पक्षकारांनी सादर केलेले म्हणणे, संरक्षण अधिकारी यांचा अहवाल, मा. न्यायालयाचा निर्णय लक्षात घेता आयोगास असे वाटते की, सदर मुलीस मातृ आजीचा सहवास सुद्धा लाभल्यास उचित होईल. सबब आयोगाने खालील शिफारशी दिल्या आहेत.

१) पालक म्हणून पितृ आजी-आजोबा यांच्यासह मातृआजीने अल्पवयीन मुलीची काळजी घेण्याची मुभा द्यावी.

२) आयोगाची शिफारस मा. उच्च न्यायालयासमोर विचारार्थ ठेवू शकतात.

<u>४. (प्रकरण क्र.१० / २०१५-२०१६)</u>

सदर तक्रार एका महिलेने बँकेच्या वसुली अधिकारी यांचे विरुद्ध केलेली आहे. त्यांच्या म्हणण्यानुसार जबरदस्तीने त्यांच्या घराचा ताबा घेऊन, बँक अधिकारी तक्रारदार यांच्या मुलांचे मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करत आहेत. सदर मुले वय वर्षे १२ व १५ जी अनुक्रमे इयत्ता सातवी व इयत्ता दहावी मध्ये शिक्षण घेत आहेत. सदर प्रकरणी चौकशी करण्यात आली. प्रकरण हे कर्जदार व धनको (बँक) यांच्यातील आहे. बँकेने केलेली कारवाई नियमाप्रमाणे आहे. मात्र तक्रारदार यांची मुले इयत्ता सातवी व इयत्ता दहावी मध्ये शिक्षण घेत आहेत. तक्रारदार आणि त्यांच्या कुटुंबियांना बेघर केल्यास, त्याचा परिणाम दोन्ही अल्पवयीन मुलांच्या शिक्षणावर होऊ शकतो. जरी या प्रकरणी बाल हक्कांचे उल्लंघन होत नसेल, तरी मानवतावादी दृष्टीने आयोग खालील शिफारस करत आहे.

"तक्रारदाराच्या मुलांचे परीक्षा पूर्ण होईपर्यंत तक्रारदाराची विनंती विचारात घ्यावी."

<u>५. (प्रकरण क्र.२३५/२०१५)</u>

सदर तक्रार बाल संरक्षण अधिकारी ठाणे यांनी, जिल्हा बाल संरक्षण पथक समवेत झालेल्या घटनेच्या अनुषंगाने दाखल केलेली आहे. जिल्हा बाल संरक्षण पथक प्रवास करत असताना त्यांना एक महिला दिसली. तिच्या समवेत, एक दिवस वय असलेले बाळ होते. सदर महिलेची वर्तणूक संशयास्पद असल्याने, त्यांनी तिचा पाठलाग करून पकडले व बाळाची सुटका केली. जिल्हा बाल संरक्षण पथकाच्या सदस्यांनी अशा रॅकेटचा पर्दाफाश करण्यासाठी रेल्वे पोलीस डोंबिवली यांची मदत घेण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांना मदत प्राप्त झाली नाही. जेव्हा जिल्हा बाल संरक्षण पथकाने तिन्ही आरोपींविरूध्द भारतीय दंडविधान संहितेच्या कलम ३४ अन्वये, कलम ३७०(A), ३१७, ३६३ सोबत कलम ३४ तसेच बाल न्याय कायदयातील कलम २३ अन्वये गुन्हा दाखल करावा अशी विनंती रेल्वे पोलीस, डोंबिवली यांना केली. मात्र रेल्वे पोलिसांनी आरोपी विरूध्द गुन्हा

नोंदवला नाही. अहवालावरून दवाखान्यातील नोंदीमध्ये बाळाला जन्म दिलेल्या आई चे नाव XXX असे नमूद केले होते.

दि.०८-१२-२०१५ रोजीच्या जिल्हा बाल संरक्षण पथकाच्या अहवालानुसार आरोपींची रु. २५,०००/- रक्कमेच्या जमानतीवर सुटका झाली. तसेच संबंधित पोलिस अधिकाऱ्यांचा अभिप्राय प्राप्त झाल्यानंतर सदर प्रकरणांमध्ये भा.दं.वि. कलम ३७०(A), समाविष्ट करण्यात येईल. या अनुषंगाने पोलिस अधिकाऱ्यांमार्फत कोणताही अहवाल आयोगासमोर सादर करण्यात आला नाही. सदर प्रकरणाचा संपूर्ण इतिहास पाहिल्यास जिल्हा बाल संरक्षण पथकाने संवेदनशीलतेने प्रकरण हाताळले. मात्र संबंधित पोलिस अधिकाऱ्याची भूमिका प्रभावी नव्हती. सबब सदर प्रकरणाचा तपास गुन्हे अन्वेषण विभागाकडे देणे आवश्यक आहे. तक्रारदार यांचा हेतू, दोन्ही पक्षांचे म्हणणे आणि परिस्थितीजन्य पुरावे लक्षात घेता आयोगाने खालील शिफारशी प्रस्तावित केल्या आहेत.

१) सविस्तर चौकशीसाठी प्रकरण राज्यातील केंद्रीय गुन्हे अन्वेषण(CID) विभागाकडे सोपवावे.
२) या प्रकारची घटना रोखण्यासाठी शासना मधील संबंधित अधिकाऱ्यांनी योग्य, प्रतिबंधात्मक व दंडात्मक पावले उचलावी.

<u>६. (प्रकरण क्र.२१४/२०१५)</u>

सदर बाल हक्क भंगाची तक्रार महिलेने गृह निर्माण संस्थेचे अध्यक्ष व त्यांची आई यांच्या विरुद्ध केली होती. त्यामध्ये असा युक्तिवाद करण्यात आला होता की, तक्रारदार यांचा नातू व अन्य मुले खेळत असताना, त्यांच्या समोर तक्रारदार यांना संस्थेचे अध्यक्ष व त्यांची आई यांनी अपमानजनक, शिवीगाळ करून, धमकी देऊन, गुन्हेगारी स्वरूपाची वर्तणूक केली. तसेच अध्यक्षांच्या आईने मुलांच्या खेळण्याच्या ठिकाणी येऊन तक्रारदार यांचे नातू व अन्य मुलांना खेळण्यास मनाई केली. याबाबत गृहनिर्माण संस्थेने कोणतीही दखल घेतली नाही. तक्रारदार यांनी आयोगाकडे संबंधितांच्या वर्तणुकीची दखल घेऊन त्यांनी मुले व कुटुंबीयांबाबत गुन्हेगारी स्वरूपाचे वर्तन केले आहे, बालकांच्या हक्कांचे उल्लंघन केले आहे, अशी तक्रार केली. तसेच या प्रकरणाची योग्य चौकशी व तपास करावा. सदर प्रकरणी उचित आदेश देऊन, खुली जागा, मैदान, बगीचा, मुलांसाठीचा परिसर या संदर्भात गृहनिर्माण संस्थेला मार्गदर्शक सुचना देणे बाबत त्यांचे उल्लंघन कोणत्याही परिस्थितीत, कोणत्याही अध्यक्ष आणि गृहनिर्माण संस्थेने सदस्यांनी, संस्थांनी करू नये इत्यादी आदेश पारित करणे बाबत आयोगास विनंती केली.

सदर प्रकरणी चौकशी करण्यासाठी संबंधित अध्यक्ष तसेच दिंडोशी पोलिस स्टेशन यांना नोटीस पाठवण्यात आली. तक्रारदार आणि प्रतिवादी यांचे म्हणणे लक्षात घेऊन, आयोगाने खालील शिफारसी केल्या आहेत.

१. बालकांच्या सुरक्षेची खात्री करण्यासाठी, जर सोसायटीच्या कॅम्पसमध्ये फुटबॉल/ क्रिकेट खेळाचे आयोजन केले असेल तर.

२. तक्रारदाराने नोंदविलेल्या तक्रारीच्या आधारे पोलिसांना या प्रकरणाचा तपास करण्याचे आणि अहवाल सादर करण्याचे निर्देश देण्यात येत आहेत.

७. (प्रकरण क्र.२१०/२०१५-१६)

सदर प्रकरण महिला व बाल विकास विभाग मंत्रालय, मुंबई यांचे मार्फत आयोगास प्राप्त झाले. त्यामध्ये सहा वर्षे वयाच्या बालकांचे लैंगिक शोषण केल्याप्रकरणी संबंधित गुन्हेगारावर कारवाई करणेबाबत नमूद करण्यात आले होते. सदर प्रकरणी बालकांचे लैंगिक शोषणबाबत आयोगाने महिला व बाल विकास अधिकारी, पुणे आणि संबंधित पोलिस अधिकाऱ्यांचा चौकशी अहवाल मागवला. या प्रकरणी दि.१४-१०-२०१५, दि.१७-११-२०१५ दि.०२-१२-२०१५ या दिवशी सुनावणी आयोजित केली होती. सदर सुनावणीस संबंधित उपस्थित नव्हते. दि. १४-१२-२०१५ रोजी जिल्हा बाल संरक्षण पथक आणि तक्रारदाराचे वडील उपस्थित होते.

सदर प्रकरणाची परिस्थिती आणि जिल्हा बाल संरक्षण पथकाचा अहवाल या आधारे आयोगाने खालील शिफारशी केलेल्या आहेत.

१. बालकाला आघातातून सावरण्यासाठी, दूर ठेवण्यासाठी योग्य व पुरेशी पावले उचलायला हवी.
२. आयोगाच्या कृतीबाबत आणि पोलिस अधिकाऱ्यांच्या चुकांबाबत योग्य ती कार्यवाही सुरू करणे.

८. (प्रकरण क्र.१७५/२०१४)

सदर तक्रार एका महिलेने त्यांच्या, वकीलामार्फत नवऱ्याविरुद्ध केलेली होती. तक्रारकर्त्याची तक्रार स्वतःबद्दल, ११ वर्षांची मुलगी, १९ वर्षांचा मुलगा यांच्या संबंधित होती. तक्रारदार यांचे पती शिवीगाळ भांडण करणे, प्राणघातक हल्ला, जबरदस्तीने घरकाम करण्यास भाग पाडणे, किरकोळ गोष्टींवर भांडण करणे, या व्दारा तक्रारदार यांना ताब्यात ठेवण्यासाठी गैरवर्तणूक करत होते, असा आरोप तक्रारदार यांनी केला होता. पुढे त्यांनी असेही नमूद केले होते की, सततच्या छळवणूक, भांडणे, वाद-विवाद यामुळे तक्रारदार यांच्या मुलांचे शिक्षणासाठी त्या दुस-या ठिकाणी राहण्यास गेल्या. सहन न होणाऱ्या छळामुळे तक्रारदार यांना दि.२४-०३-२०१० रोजी पोलिसांची मदतही घेण्याची गरज भासली. मात्र वैद्यकीय कागदपत्र असतानाही त्यांचे पती हे प्रभावशाली धार्मिक उपदेशक असल्यामुळे पोलिसांनी FIR नोंदवला नाही. त्या पुढे असे नमूद करतात की, त्या घटनेनंतरही त्यांचा छळ सुरूच राहिला व त्यांच्यावर हल्ले होतच राहिले. तक्रारदार यांना व त्यांच्या मुलांना निर्वाहासाठी कोणतीही रक्कम दिली जात नव्हती. तसेच त्यांचा लैंगिक छळ केला जात होता. तक्रारदार यांनी पुढे असा आरोप केला की, त्यांचे पती बेकायदेशीर कृती करत होते, ज्यांचा पोक्सो कायद्याअंतर्गत समावेश होता. मुलांना वेगळे करण्यासाठी त्यांच्या पतीने मुलाला रु. ७०,०००/- रकमेचा मोबाईल घेऊन दिला होता. तक्रारदार यांनी सदर तक्रार आयोगास व इतर आठ

प्राधिकरणाकडे केलेली आहे. तसेच त्यांनी तक्रारीची प्रत कस्तुरबा मार्ग पोलीस स्थानक, बोरिवली येथे पाठवली आहे. तक्रारदार यांनी पतीविरूध्दच्या तक्रारीच्या अनुषंगाने आयोगास विनंती केली आहे की, पोलिसांना भारतीय दंडविधान संहितेच्या अनेक कलमा अंतर्गत, तसेच पोक्सो अधिनियम २०१२ अंतर्गत गुन्हा नोंदवण्यासाठी आयोगाने सूचना द्याव्यात.

आयोगाने या तक्रारीबाबत जिल्हा बाल संरक्षण अधिकारी यांना अहवाल सादर करणेबाबत सांगितले. दि. २१-०९-२०१५ रोजी अहवाल सादर झाला. त्यामध्ये असे दिसून आले की, तक्रारदार आणि त्यांचे पती या दोघांमध्ये सलोख्याचे नातेसंबंध नव्हते. दोघांनाही मुलांसमोर एकमेकांवर आरोप करून सतत भांडण्याची सवय होती. अहवालानुसार महानगर दंडाधिकारी कोर्ट, बोरिवली येथे घरगुती हिंसाचार कायद्या अंतर्गत प्रकरण दाखल केले होते. कौटुंबिक न्यायालयात हिंदू दत्तक व निर्वाह अधिनियम २००५ अंतर्गत आणि गुन्हेगारी स्वरूपाचे गुन्हा पोलीस स्टेशनमध्ये दाखल केलेला होता. अहवालावरुन असे स्पष्ट झाले की, जेव्हा संरक्षण पथकाने तक्रारदार यांच्या मुली सोबत चर्चा केली तेव्हा त्यांना दिसून आले की, तिची परिस्थिती फारशी चांगली नाही आणि तिला तिचे शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी, मानसिक व शारीरिक धक्क्यातून बाहेर पडण्यासाठी संरक्षणाची गरज आहे. अहवालानुसार तक्रारदारांची दोन्ही मुले त्यांच्या पती सोबत राहत होते. आईला उत्पन्नाचा नियमित स्रोत नसल्यामुळे मुले आई सोबत राहण्यास इच्छूक नव्हती. मुलीला आई-वडील दोघांच्या सहवासाची गरज होती.

प्रकरणाची स्थिती आणि सदर अहवाल लक्षात घेऊन आयोगाचे तक्रारदार यांचे पतीस नोटीस पाठवली. ते त्यांच्या वकिलामार्फत आयोगासमोर उपस्थित झाले. त्यांनी त्यांचे लेखी म्हणणे मांडून त्यांच्याविरुद्ध केलेल्या सर्व आरोपाचे खंडन केले. तसेच तक्रारदार यांच्यावर दोषारोप केला आणि सदर तक्रार फेटाळून रद्द करणेबाबत आयोगास विनंती केली.

दि. २३-०९-२०१५ रोजी तक्रारदार यांच्यामार्फत एक पत्र प्राप्त झाले. सदर पत्रामध्ये त्यांनी पतीचे एका अन्य स्त्रीसोबत अनैतिक संबंध आहेत. तसेच तक्रारदार यांना शारीरिक, मानसिक त्रास देण्यात येत आहे. सबब आयोगाने आदेश द्यावेत अशी त्यांनी विनंती केली. असे केल्यास तक्रारदार यांच्या मुलीला आईच्या सहवासाची आवश्यकता असल्याने तक्रारदार यांना त्यांच्या मुली सोबत राहता येईल असे त्यांनी नमूद केले. दिनांक ०१-१०-२०१५ रोजीचे कस्तुरबा मार्ग पोलीस स्टेशन यांनी मा. सत्र न्यायालय, दिंडोशी यांना पाठवलेले पत्र आयोगासमोर प्राप्त झाले. त्यामध्ये केस क्रमांक ३०६/२०१५, मध्ये आयपीसी कलम ४९८A, ५०४, ५०६ अन्वये तक्रारदार यांचे पतीला जामिन अर्ज नाकारण्याबाबत नमूद करण्यात आले होते.

तक्रारीचा वादाचा मुद्दा, प्रतिवादी यांचे म्हणणे, जिल्हा बाल संरक्षण अधिकारी यांचा अहवाल, प्रकरणाची वस्तुस्थिती आणि यामध्ये समाविष्ट असलेल्या कायदेशीर बाबी लक्षात घेऊन आयोगाने खालील शिफारशी केलेल्या आहेत.

" (१) तक्रारीचे निवारण करण्यासाठी समुपदेशकाच्या सेवा पुरविल्या पाहिजे.

(२) आईला मुलीबरोबर अनुकूल वातावरणात राहण्याची सोय असली पाहिजे.

(३) यासंदर्भात निर्णय घेण्यासाठी आयोगाची शिफारस सक्षम न्यायालयासमोर ठेवण्यात यावी."

९.(प्रकरण क्र.४९/२०१५-१६)

श्री. प्रकाश गोरिया यांनी लिटिल विझारड्स स्कूल, कुलाबा, मुंबईच्या मुख्याध्यापका-विरोधात याचिका दाखल केली आहे. डॉक्टरांचे अहवालानंतरही आक्रमक वागणुकीमुळे Autism-चे निदान झालेल्या त्यांच्या बालकाला शाळेतून काढून टाकण्यात आल्याचे नमूद केले आहे.

आयोगाने दखल घेतली, शाळा व शिक्षण विभागाला नोटीसा बजावल्या, प्रकरण ऐकले. तक्रारदाराने सादर केले की प्रकरण मिटले. म्हणूनच त्याला तक्रार मागे घेण्यास परवानगी दिली पाहिजे. विनंती स्वीकारली आहे, त्यानुसार कोणत्याही शिफारशीशिवाय प्रकरण निकाली काढण्यात येत आहे.

१०.(प्रकरण क्र.२३०/२०१५-१६)

सदर तक्रार एका पालकांनी सांगली येथील एका शाळेविरुद्ध केली होती. सदर शाळेची देय नसलेली फी रू. ८,०००/- जमा करत नाहीत म्हणून त्यांच्या मुली वय ११ वर्ष आणि वय ६ वर्ष यांना मुख्याध्यापकांच्या दालनात दररोज तीन ते चार तास बसवून ठेवत होते अशी तक्रार केली आहे. सदर मानसिक व शारीरिक छळ बाबतची घटना मुलींनी जिल्हा बाल संरक्षण पथकासमोरही सांगितली. तक्रारदार यांनी पुढे असे नमूद केले की, शाळेने कॅपिटेशन फी अवैधरित्या मागणी करणे हे शुल्क विनियमन अधिनियम १९८७ च्या तरतुदी तसेच बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण अधिनियम २००९ च्या तरतुदी विरूध्द आहे. सदर प्रकरणी बाल कल्याण समिती आणि जिल्हा बाल संरक्षण पथक यांनी शाळा प्रशासनाविरुद्ध कारवाई करणे बाबत शिफारस केली. तसेच जिल्हाधिकारी यांनीही पोलिसांना सदर प्रकरणी चौकशीचे आदेश दिले. तक्रारदार यांनी पुढे नमूद केले की, त्यांच्या लहान मुली मध्ये शाळा प्रशासनाबाबत भीती निर्माण झाल्यामुळे, तिने शाळेत जाणे बंद केले आहे. त्यामुळे तक्रारदार यांनी आयोगास विनंती केली की, या प्रकरणी लक्ष घालून संबंधित शाळे विरुद्ध कारवाई करावी व त्यांच्या मुलींना न्याय द्यावा.

तक्रारदार यांची तक्रार, प्रतिवादी यांचे म्हणणे, कायद्यातील तरतुदी लक्षात घेऊन आयोगाने खालील शिफारशी केलेल्या आहेत.

(१) महानगरपालिकेने निर्देशांनुसार संबंधित शाळेविरुद्ध कारवाई सुरू करणे.

(२) तक्रारदाराच्या बालकांचे शिक्षण योग्यरीत्या चालू राहील याची खात्री करावी.

(३) शिक्षण हक्क कायदयान्वये विहित केलेल्या तरतुदीचे पालन शाळा प्राधिकरणाने केले पाहिजे.

११.(प्रकरण क्र.२०९-२०१५)

सदर तक्रार ११ वर्षे वयाच्या नातवाच्या वतीने त्याच्या आजीने सनदीप मर्यादित सहकारी गृहनिर्माण संस्था व इतरांविरुद्ध दाखल केली होती. तक्रारदार यांनी नमूद केले की, त्यांचा नातू

सोसायटीच्या आवारात असताना, त्याचा पाय एका कारच्या छतास लागला. त्यानंतर सदर सोसायटीच्या पदाधिकाऱ्यांनी कोणतेही खेळ मुलांनी सोसायटी आवारात खेळण्यास बंदी घालणार आदेश काढला. तक्रारदार यांनी या प्रकरणी सोसायटीची माफी मागितली. मात्र पदाधिकाऱ्यांनी त्याकडे दुर्लक्ष करून खेळण्यास बंदी घालणारा आदेश रद्द करण्यास नकार दिला. त्यानंतर त्यांच्या नातवास डिप्रेशन आले. सबब तक्रारदार यांनी आयोगाकडे दाद मागितली.

दोन्ही पक्षांनी सादर केलेले त्यांचे म्हणणे, अभिलेख, कायद्यातील तरतूद, तज्ञांचे मत, निर्माण झालेल्या प्रश्नांवरील उत्तरे लक्षात घेऊन सदर प्रकरणी आयोगाने खालील शिफारशी केलेल्या आहेत.

"१) जिल्हा महिला व बालविकास कार्यालय, मुंबई उपनगरीय अधिकारी यांच्या पथकाद्वारे आणि संबंधित पोलिस उपायुक्त या प्रकरणाची चौकशी करणे आणि तक्रारीत नमूद केल्याप्रमाणे या विषयावर शोध घेणे.

२) समितीच्या अहवालाच्या आधारे योग्य ती कार्यवाही करणे."

१२.(प्रकरण क्र.१२/२०१४-२०१५)

सदर तक्रार जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी, सिंधुदुर्ग यांनी एका अनधिकृत बालगृहा विरूध्द केलेली होती. तक्रारदार यांनी नमूद केले होते की, बाल कल्याण समिती, सिंधुदुर्ग परिविक्षा अधिकारी यांच्या समवेत दिनांक ०५-०८-२०१४ रोजी झालेल्या पथक तपासणीमध्ये असे आढळून आले की, सदर बालगृहास कोणतेही परवानगी नसताना ते सुरू होते. तसेच तिथे काळजी व संरक्षणाची आवश्यकता असलेली तीन बालके होती. सदर बालके परराज्यातील होती व तिथेच राहत होती. त्या बालकांची तेथून सुटका करण्यात आली आणि बाल कल्याण समिती मार्फत त्यांचे पुनर्वसन करण्यात आले. तक्रारदार यांनी पुढे नमूद केले की, जिल्हाधिकाऱ्यां समवेत झालेल्या चर्चेनंतर दिनांक १७-१०-२०१४ रोजी सदर पथकाने या संस्थेस पुन्हा भेट दिली. त्या वेळेस संस्थेत दोन मुली आढळल्या. तपासाअंती संस्थाचालकांनी नमूद केले की, दोन मुलींपैकी एक मुलगी त्यांची स्वत:ची व दुसरी पुण्यातील एका पालकांची होती.

याबाबत सर्व अभिलेखांचे अवलोकन, कायदेशीर बाबी आणि सदर प्रकरणाच्या अनुषंगाने निर्माण झालेले प्रश्न विचारात घेऊन आयोगाने केलेल्या शिफारशी प्रस्तावित केलेल्या आहेत.

"राज्य सरकारमधील सक्षम प्राधिकरणाला पोलीस, महिला व बालविकास विभाग आणि एका नामांकित स्वयंसेवी संस्थेचे अधिकारी असलेली तीन सदस्यीय समिती गठीत करून या प्रकरणाची चौकशी करण्याचे निर्देश दिले आहेत.

१. समितीच्या कार्यकक्षा खालील प्रमाणे आहेत :

अ. सक्षम अधिकाऱ्याच्या परवानगीशिवाय बालकांना स्थलांतरित करणे.

ब. संरक्षक (गार्डीयन) / पालक / सक्षम अधिकारी यांच्या परवानगीने बालकांना ठेवले होते की नाही.

क. प्रतिवादी संघटना असलेल्या बालकांच्या बाबतीत शिक्षण हक्क कायद्यातील तरतुदी या संस्थेस लागू करणेबाबत.

२. समितीच्या अहवालाच्या आधारे कायद्याच्या दृष्टीकोनातून राज्य सरकारकडून योग्य ती कार्यवाही आवश्यकतेनुसार सुरू करण्यात यावी."

१३.(प्रकरण क्र.६६/२०१५-२०१६)

सदर अर्ज श्री. विजय जाधव. सचिव, समतोल फाउंडेशन यांनी दाखल केला आहे. सदर संस्था ही अशासकीय स्वयंसेवी संस्था असून ही संस्था रस्त्यावरील राहणारी बालके, घरातून पळून गेलेली बालके आणि त्यांच्यासारख्या काळजी व संरक्षणाची आवश्यकता असलेल्या बालकांसाठी काम करते. सदर संस्था अशा बालकांची सुटका करणे, समुपदेशन आणि पुनर्वसन करते. अर्जदार यांनी नमूद केले की, रेल्वे विभाग संस्था काम करत असलेल्या रेल्वे स्टेशन, रेल्वे प्लॅटफॉर्मवरील बालकांसाठी सुटका करण्याचे कार्यास परवानगी देत नाही. सबब अर्जदार यांनी आयोगास विनंती केली की, रेल्वे प्रशासनास, रेल्वे स्टेशनवर काम करण्यासाठी परवानगी देणेबाबत निर्देश द्यावेत. अर्जदार यांनी महाराष्ट्र शासन, रेल्वे मंत्रालय, व्यवस्थापक मध्य रेल्वे, महिला व बाल विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन येथेही संस्थेसाठी दाद मागितली.

अर्जामधील मजकूर, कागदपत्रे, अनुषंगिक कायदे लक्षात घेऊन आयोगाने या प्रकरणी खालील शिफारशी केल्या.

"रेल्वे विभागाच्या संबंधित अधिका-यांना विनंती आहे की त्यांनी अर्जदाराच्या विनंतीवर सहानुभूतीपूर्वक विचार करावा आणि त्यांना रेल्वे प्लँटफॉर्मवर सापडलेल्या वंचित बालकांसमवेत काम करण्यास परवानगी द्यावी, मात्र त्याकरिता त्यांनी आणि संस्था प्राधिकरणाने या संदर्भात सक्षम प्राधिका-यांनी नमूद केलेल्या प्रक्रियेचे पालन केले पाहिजे."

सुमोटो (Suo-moto) प्रकरणांमध्ये आयोगाने केलेल्या शिफारशी

१.प्रकरण क्र.२३३/२०१४

"मुंबई मिरर" या वर्तमानपत्रांमध्ये इयत्ता ९ वी मधील ३ बालकांचा नदीमध्ये बुडून मृत्यू झाला, ती बातमी प्रसिद्ध झाली होती. या बातमीची दखल घेऊन आयोगाने सदर प्रकरण सुमोटो म्हणून दाखल करून घेतले. बातमीमध्ये नमूद केल्यानुसार सदर बालकांच्या पालकांनी असा संशय व्यक्त केला होता की, शाळेतील शिक्षकांनी मारहाण केल्यामुळे सदर बालकांनी भितीने घाबरून नदीच्या पाण्यात उडी घेतली होती. पालकांनी सदर मुले हरवल्याबाबत पोलिसात तक्रार दाखल केली. त्यानंतर शाळाप्रशासनाने माहिती दिली की, सदर मुलांचे मृतदेह जवळच्या नदीत सापडले. तपासादरम्यान, तपासअधिकाऱ्यांना असे आढळले की, सदर तीन बालकांना कमी गुण प्राप्त झाल्यामुळे शिक्षकांनी मारहाण केली, त्यानंतर ते तिघे रात्रीच्या जेवणानंतर वसतिगृह (होस्टेल) मधून पळून गेले. सदर शाळा प्रशासन आणि शिक्षकांविरुद्ध कार्यवाही करणे बाबत मागणी केली.

आयोगाने सर्व संबंधिताना जसे पोलीस निरीक्षक, शाळेचे विश्वस्त यांना नोटीस पाठवली आणि प्रकरणाची सुनावणी आयोजित केली. शाळेच्या संचालकांनी त्यांचे लेखी म्हणणे सादर केले. त्यामध्ये शाळेचे कर्तव्य, घटनेचा घटनाक्रम, तपशील इत्यादी नमूद केले. तसेच पोलिसांनी केलेला तपास आणि दोन शिक्षकांना झालेली अटक याबाबत आक्षेप घेतला.

विरार पोलीस स्टेशन यांनी सादर केलेल्या अहवालात आय.पी.सी च्या सेक्शन ३४ च्या कलम ३०५,३२४ तसेच जेजे अँक्टच्या कलम २३ अन्वये गुन्हा नोंदवला आणि दोन शिक्षकांना अटक झाली. प्रकरणाचा तपास पूर्ण होऊन दि.२५-११-२०१५ रोजी मा. न्यायालयासमोर आरोपपत्र दाखल करण्यात आले. अपघाती मृत्यू झाला आहे का याची खात्री करण्यासाठी तपास सुरू राहिला. "डायटोम" चाचणीचा अहवाल पॉझिटिव्ह आला. "व्हिसेरा टेस्ट" च्या अहवालातून हे स्पष्ट झाले की विष हे मृत्यूचे कारण नव्हते. डॉक्टरांच्या मतानुसार डोके आणि हाताला झालेल्या जखमा लक्षात घेता, त्यामुळे मृत्यू झाला असेल असे म्हणता येणार नाही, असे त्यांनी नमूद केले. कागदोपत्री पुराव्यांच्या आधारे पोलिसांनी असा निष्कर्ष काढला की, सदर बालकांच्या मृत्यू प्रकरणी कोणतेही कटकारस्थान नव्हते, आरोपींना अटक करण्यात आली होती कारण त्यांनी बालकांना मारहाण केली आणि कायद्याच्या विरूध्द शारीरिक शिक्षा दिली होती.

सदर बालकांच्या पालकांनी आयोगासमोर विस्तृत तक्रार दाखल केली आणि या प्रकरणाच्या तपासातील अनेक विसंगती नमूद केल्या. तसेच शाळा व्यवस्थापनाच्या एकंदरीत कारभाराबाबत सखोल चौकशीची मागणी केली. तसेच त्यांनी सदर प्रकरणाचा तपास स्वतंत्र यंत्रणा जसे केंद्रीय गुन्हे अन्वेषण विभाग यांचे कडे सोपवावे आणि जलद गतीने सुनावणी घ्यावी, विशेष वकिलाची नियुक्ती करावी अशी विनंती आयोगास केली.

पक्षकारांनी सादर केलेले म्हणणे, प्रकरणाची वस्तुस्थिती, कायदेशीर बाबी आणि प्रकरणाचे महत्व लक्षात घेता आयोगाने खालील शिफारशी केलेल्या आहेत.

"(१) अतिरिक्त पोलिस अधीक्षक पदापेक्षा खालचा दर्जा नसलेल्या अधिकाऱ्यांच्या अध्यक्षतेखाली विशेष तपास पथक नेमून या प्रकरणाची चौकशी करणे.

(२) आयोगाच्या शिफारशीच्या आधारे विशेष तपास पथकामार्फत चौकशीस परवानगी देण्याची विनंती न्यायालयाला केली जाऊ शकते, आयोगाची शिफारस माननीय कोर्टासमोर विचारासाठी ठेवली जाऊ शकते."

२.प्रकरण क्र.१९०-२०१३/२०१४

सदर प्रकरण मा. उच्च न्यायालय, मुंबई यांनी रिट याचिका क्र.१६२१/२०१४ या मा. न्यायालयीन प्रकरणी दि. ०८ जुलै २०१६ रोजी दिलेल्या निर्देशान्वये आयोगासमोर आले. सदर याचिका अँग्लो स्कॉटिश एज्युकेशन सोसायटी यांनी दाखल करून दिव्यांग बालकास शाळाप्रवेश नाकारू नये अशी शिफारस केलेली होती. सदर शिफारशी करण्यापूर्वी आयोगाने शाळेचे म्हणणे ऐकलेले नव्हते.

मा. उच्च न्यायालयाने दि.०८.०७.२०१६ रोजीचे आदेशान्वये सदर आदेश स्थगित केले. तसेच आयोगाने सदर शाळेस नव्याने लेखी सूचित करून त्यांचे म्हणणे मांडण्याची संधी द्यावी आणि त्यानंतर आठ आठवड्यांचे आत उचित आदेश पारित करावे असे निर्देश दिले.

दोन्ही पक्षांचे म्हणणे तसेच शाळेने सदर दिव्यांग बालकास शाळा प्रवेश देण्यास मान्यता दर्शवली. सबब आयोगाच्या दि. ०१-०४-२०१२ च्या शिफारशी ग्राह्य धरण्याची आवश्यकता नाही. म्हणून हे प्रकरण अंतिमतः निकाली काढण्यात आले.

अपंग बालकाला प्रवेश देण्यास शाळेने(पक्षकाराने) सहमती दर्शवली आहे. म्हणूनच, या आयोगाने १ एप्रिल २०१२ रोजी केलेल्या शिफारशीवर पुनर्विचार करण्याचे कोणतेही कारण नाही व त्यानुसार प्रकरण निकाली काढले गेले आहे.

बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा अधिकार, २००९
अंतर्गत आयोगाने केलेल्या शिफारशी
प्रकरण क्र. ११३/२०१६ आणि इतर ६५ प्रकरणे

१. प्रकरण क्र. ११३/२०१६
२. प्रकरण क्र.२२३/२०१४
३. प्रकरण क्र.२३०/२०१४
४. प्रकरण क्र.२२८/२०१४
५. प्रकरण क्र.२२९/२०१४
६. प्रकरण क्र.२२६/२०१४
७. प्रकरण क्र.२२७/२०१४
८. प्रकरण क्र.२२१/२०१४
९. प्रकरण क्र.२२५/२०१४
१०. प्रकरण क्र.२२२/२०१४
११. प्रकरण क्र.२२०/२०१४
१२. प्रकरण क्र.२१७/२०१४
१३. प्रकरण क्र.२१८/२०१४
१४. प्रकरण क्र.११४/२०१६
१५. प्रकरण क्र.८७/२०१६
१६. प्रकरण क्र.२६५/२०१६
१७. प्रकरण क्र.२६६/२०१६
१८. प्रकरण क्र.२६७/२०१६
१९. प्रकरण क्र.२६८/२०१६
२०. प्रकरण क्र.२६९/२०१६
२१. प्रकरण क्र.३००/२०१६
२२. प्रकरण क्र.३०१/२०१६
२३. प्रकरण क्र.२७०/२०१६
२४. प्रकरण क्र.२८१/२०१६
२५. प्रकरण क्र.२८२/२०१६
(प्र.क्र २८३/२०१६)
२६. प्रकरण क्र.२८४/२०१६
२७. प्रकरण क्र.२८५/२०१६
२८. प्रकरण क्र.२८६/२०१६
२९. प्रकरण क्र.२७१/२०१६
३०. प्रकरण क्र.२७२/२०१६
३१. प्रकरण क्र.२७३/२०१६
३२. प्रकरण क्र.२७४/२०१६
३३. प्रकरण क्र.३५६/२०१६-१७
३४. प्रकरण क्र.३५७/२०१६-१७
३५. प्रकरण क्र.२७५/२०१६
३६. प्रकरण क्र.२७६/२०१६
३७. प्रकरण क्र.२८७/२०१६
३८. प्रकरण क्र.२८८/२०१६
३९. प्रकरण क्र.२८९/२०१६
४०. प्रकरण क्र.२९०/२०१६
४१. प्रकरण क्र.२९१/२०१६
४२. प्रकरण क्र.२९३/२०१६
४३. प्रकरण क्र.३०२/२०१६
४४. प्रकरण क्र.३०३/२०१६
४५. प्रकरण क्र.३०४/२०१६
४६. प्रकरण क्र.३०५/२०१६
४७. प्रकरण क्र.३०६/२०१६
४८. प्रकरण क्र.३०७/२०१६
४९. प्रकरण क्र.३०८/२०१६
५०. प्रकरण क्र.३०९/२०१६
५१. प्रकरण क्र.२९५/२०१६
५२. प्रकरण क्र.२९६/२०१६
५३. प्रकरण क्र.२९७/२०१६
५४. प्रकरण क्र.३१९/२०१६
५५. प्रकरण क्र.३१८/२०१६
५६. प्रकरण क्र.३२०/२०१६
५७. प्रकरण क्र.३१४/२०१६
५८. प्रकरण क्र.३१५/२०१६
५९. प्रकरण क्र.३१६/२०१६
६०. प्रकरण क्र.३४५/२०१६-१७
६१.प्रकरण क्र.६/२०१६-१७

६२. प्रकरण क्र.७/२०१६-१७

६३. प्रकरण क्र.०९/२०१६-१७

६४. प्रकरण क्र.३५८/२०१६-१७

६५. प्रकरण क्र.५/२०१६-१७

६६. प्रकरण क्र.८/२०१६-१७

बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम २००९ आणि महाराष्ट्र शासनाचा बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षण हक्क नियम २०११ अन्वये ही सर्व प्रकरणे आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटक प्रवर्गातून शाळेत प्रवेशाबाबत, संबंधित शाळेने शैक्षणिक साहित्याचा पुरवठा जसे पुस्तके, साहित्य, क्रीडा साहित्य, पुरवणे बाबत होती.

तक्रारदार यांचा मुख्य वादाचा विषय शिक्षणासाठी लागणाऱ्या वस्तूचा कोणत्याही अडथळ्याविना द्याव्यात हा होता. बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम २००९ मधील कलम १२(१)(२) (ग) आणि महाराष्ट्र शासनाचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क नियम २०११ मधील नियम १२ अन्वये समाजातील वंचित व दुर्बल घटक या प्रवर्गातील बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम २००९ अन्वये कलम २(n)(४) मधील तरतुदीनुसार समाविष्ट असलेल्या शाळांमध्ये सदर शाळेच्या प्रथम वर्गाच्या एकुण विद्यार्थी संख्येपैकी २५% प्रवेश पर्यंतच्या जागा या बालकांच्या प्रवेशासाठी राखून ठेवण्याची तरतूद आहे. या तरतूदीअंतर्गत येणाऱ्या शाळा कायम विना अनुदानित असतात. त्यांना शासनामार्फत जमीन इ. बाबत सहाय्य मिळालेले नसते, म्हणून अधिनियमाच्या कलम १२(१)(ग) अन्वये २५% प्रवेश प्रक्रियेअंतर्गत प्रवेश प्राप्त झालेल्या बालकांच्या शिक्षणावर खर्च झालेल्या रकमेची प्रतिपूर्ती करण्याची जबाबदारी शासनाची आहे. आरटीई च्या अधिनियमाच्या कलम १२(२) अन्वये हा खर्च वाजवी स्वरूपात शाळेला प्रदान करण्याची प्रक्रिया नमूद केली आहे.

आरटीई च्या अधिनियमानुसार गरीब मुलांना मोफत व सक्तीचा शिक्षण शालेय साहित्य हे त्यांचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत देणे बाबत नमूद केलेले आहे. मोफत शिक्षणाचा हक्क हा मूलभूत हक्कांमध्ये अंतर्भूत होत असल्यामुळे, बालकांचे मोफत व सक्तीचे शिक्षण हे बालकाचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत कोणत्याही आर्थिक अडचणीशिवाय पूर्ण करणे ही शासनाची जबाबदारी आहे. आरटीई अधिनियमाच्या कलम ३,४,५ मधील तरतुदीमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे कोणतीही आर्थिक अडचण आणि सामाजिक अडथळ्याशिवाय शिक्षण पूर्ण होण्याच्या कार्यपद्धती नमूद आहेत.

महाराष्ट्र शासनाने ऑगस्ट २०१६ मध्ये शासन निर्णय अन्वये निर्देश दिले की, कलम २(n)(४) अंतर्गत समावेश असलेल्या शाळांनी, त्यांचे शाळेत शिक्षण घेणाऱ्या बालकांना आवश्यक साहित्याचा पुरवठा करावयाचा आहे. आर्थिक मर्यादा आणि शासनाने शाळेने केलेल्या खर्चाची प्रतिपूर्तीची रक्कम शाळेस परत करण्यास नकार दिल्यामुळे सदर प्रकरणातील प्रतिवादी असलेल्या शाळांनी साहित्य पुरवठा करण्यास नकार दिला. सबब तक्रारदार यांनी आयोगासमोर दाद मागितली.

आरटीई ॲक्ट मधील कलम ३२(३) अन्वये स्थानिक प्राधिकरणाच्या आदेशाविरुद्ध अपील करण्यासाठी हे अपिलीय प्राधिकरण आहे आणि या अधिनियमाअंतर्गत कलम ३२(१)(b) अन्वये आरटीई ॲक्टच्या अंमलबजावणीबाबत देखरेख करणारी यंत्रणा म्हणून काम पार पाडते. आयोगामध्ये दाखल सर्व प्रकरणे आरटीई अधिनियमाच्या कलम ३२(३) अंतर्गत येत नव्हती. स्थानिक प्राधिकरणाने वादी/ तक्रारदार विरूध्द कोणतोही आदेश पारित केले नव्हते. त्यामुळे वादी/ तक्रारदार कोणत्या आधारावर आयोगा समक्ष आले ते अस्पष्ट होते. राज्यातील बाल हक्कांच्या संरक्षणाशी संबंधित आयोग ही सर्वोच्च यंत्रणा असल्यामुळे बाल हक्क संरक्षण आयोग अधिनियम २००५ आणि बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम २००९ चे कलम ३१(b) अन्वये आयोगाने सदर प्रकरणे दाखल करून घेतली.

तक्रार अर्जातील वादाच्या मुद्द्याचे अनुषंगाने वादी/ प्रतिवादीनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नाला दिलेली उत्तरे या विषया संबंधीत कायद्यातील तरतुदी, न्यायालयाचे आदेश, शासनाच्या सूचना लक्षात घेऊन या प्रकरणांमध्ये आयोगाने खालील शिफारशी केलेल्या आहेत.

" अ. शालेय शिक्षण विभाग, संबंधित शाळा आणि बालकांच्या कल्याणाची जबाबदारी असलेल्या पालकांनी लवकरात लवकर हा प्रश्न सोडवावा.

ब. राज्य अधिकाऱ्यांनी सर्व बालकांना त्यांचे प्राथमिक शिक्षण सुरू ठेवण्यासाठी उपकरणे उपलब्ध करून देण्यात आल्याची खात्री करून घ्यावी.

क. राज्य अधिकाऱ्यांनी कायद्याच्या दृष्टीने कायदेशीर तरतूद करून शासकीय निर्णय दिनांक २३/०८/२०१६ च्या तरतुदींची अंमलबजावणी सुनिश्चित करावी. बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम २००९ चे कलम ३१,३२ अन्वये इतरही काही प्रकरणांमध्ये शिफारशी करण्यात आलेल्या आहेत. तसेच सदर काही तक्रारींचे स्वरूप पाहता अशा प्रकरणांमध्ये शिफारशी न करता संबंधित शासकीय अधिकारी, शाळा प्रशासन यांनी या प्रकरणाबाबत उचित कार्यवाही करून त्याबाबतचा अहवाल आयोगाला सादर करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपवण्यात आलेली आहे."

"चिराग" बालक हक्क समितीच्या वतीने
महाराष्ट्रात सुरू झालेले ॲप

श्रीम. पंकजा मुंडे, मा. महिला व बाल विकास मंत्री, महाराष्ट्र शासन यांनी महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे "चिराग"(बालकांच्या हक्कांची माहिती व त्यांच्या तक्रारी दूर करण्यासाठी हेल्पलाइन) हे मोबाईल अँप सुरू केले. "चिराग" प्रामुख्याने राज्यातील बाल हक्कांच्या उल्लंघनाच्या विरोधात तक्रारी दाखल करण्यास सहाय्य करेल. "चिराग" आता गुगलच्या प्ले-स्टोअरवर उपलब्ध आहे आणि लवकरच IOS ची आवृत्ती सुरू होईल.

बाल हक्क संरक्षण अधिनियम २००५ अंतर्गत बालकांच्या हक्कांसाठी स्थापन करण्यात आलेल्या महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाला संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अधिवेशनाच्या तरतुदी अन्वये बालकांच्या हक्कांसाठी विहित केलेल्या तरतुदीनुसार कार्य करण्यासाठी देखरेख, पर्यवेक्षणाचे काम करण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. बाल हक्कांच्या विविध विषयांवर जनतेत जनजागृती करण्यासाठी आयोगाला हा आदेश देण्यात आला आहे.

इंटरनेटसह स्मार्टफोनच्या वाढीमुळे हे सिद्ध झाले की, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाव्दारे प्रदान केलेल्या सेवा लोकप्रिय करण्याचा मोबाईल अनुप्रयोग हा एक उत्तम मार्ग आहे. आता अँड्रॉइड प्लॅटफॉर्मवर उपलब्ध असलेल्या चिरागमुळे वापरकर्त्यांना केवळ महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाविषयी माहिती तर मिळतेच व बालकांविरुद्धच्या गुन्ह्यांमध्ये तक्रारीसुध्दा नोंदविता येतील. बाल हक्क आयोगाचा हा उपक्रम पहिली सुरुवात आहे. चिरागच्या माध्यमातून कोणत्याही व्यक्तीला व बाल हक्क संरक्षणाचे कार्य करणा-या संबंधित संस्थांना बालकांच्या हक्कांची माहिती उपलब्ध होते व त्यांचा उपयोग सुलभतेने करता येऊ शकतो.

राज्यभरात बालकाच्या हक्कांविषयी जागरूकता निर्माण करणे हा मोबाईल अँपचा अनुप्रयोगाचा हेतू आहे.

.

चिरागच्या माध्यमातून, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग, राज्यभरातील प्रौढ व बालकांसाठी सहज मंच उपलब्ध करत असून महाराष्ट्र राज्यातील प्रौढ व बालक, बाल हक्कांच्या उल्लंघनाच्या कोणत्याही घटनेबद्दल थेट संपर्क आणि तक्रार करू शकतील आणि आयोगाच्या शिफारशी व माहितीपर्यंत पोहोचू शकतील.

चिराग, बालकांच्या हक्कांशी सबंधित सर्व व्यक्ती आणि संस्थांना महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाशी संवाद साधण्याची एक यंत्रणा प्रदान करते. मोबाईल अँप मध्ये बालकांशी संबंधित कायदयांचे दुवे (लिंक्स) आहेत. जसे बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम २००९, लैंगिक गुन्ह्यापासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२, बाल कामगार (बंदी आणि नियमन) दुरुस्ती कायदा २०१६, बाल न्याय (बालकांचे संगोपन व संरक्षण) २०१५ आणि बालविवाह कायदा २००६ इत्यादी.

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग व आंतरराष्ट्रीय न्याय मिशन यांचे (IJM) संयुक्त विद्यमाने चिराग विकसित केले आहे. या सहकार्याने हे सुनिश्चित केले आहे की बाल लैंगिक शोषण तसेच बाल मजूर आणि तस्करीच्या मुद्द्यांस सर्वस्वी चिरागच्या माध्यमातून संबोधित केले गेले आहे. मोबाईल यंत्रणेव्दारे राज्यातील, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाशी थेट संपर्क (direct access) करण्याची तसेच महाराष्ट्रातील ३६ जिल्ह्यांमधील स्थानिक अधिकाऱ्यांशी संपर्क साधण्याची सुविधा उपलब्ध आहे.

गुगल प्ले स्टोअर वरून "चिराग" हा दुवा वापरून डाऊनलोड करता येईल.

https://play.google.com/store/apps/details?id=org.orient.mscpcrapp&hl=en

<u>आयोगाचा ९ वा स्थापना दिवस</u>

"सर्व बालके शाळेमध्ये" या विषयावर आयोगाने आपला स्थापना दिन ३०.०७.२०१६ रोजी साजरा केला.

कार्यशाळा/ परिसंवाद / चर्चासत्रे / सार्वजनिक सुनावणी.

राज्यस्तरीय अधिवेशन आणि आंतरराष्ट्रीय बाल दिन "बाल हक्क" समारंभाचा उद्देश

राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग आणि, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग यांनी बाल हक्कांच्या संरक्षणासाठी आणि बालकांना वाचवण्यासाठी "राज्यस्तरीय अधिवेशन" आणि बाल हक्क या विषयावर आंतरराष्ट्रीय दिन CETTM, एमटीएमएल, पवई येथे १९ नोव्हेंबर २०१६ रोजी महाराष्ट्र (मुंबई) येथे आयोजित केला.

कायदेशीर चौकटीनुसार आणि कायदेशीर चौकटीच्या बाहेर नमूद केल्याप्रमाणे काळजी व संरक्षणाची गरज असलेल्या बालकांबरोबर सहभागी अशा दोन्ही सरकारी आणि विविध स्वयंसेवी संस्था भागधारकांची, त्यांचे अनुभव आणि आव्हाने यावर चर्चा करण्यासाठी आणि व्यावहारिक उपाय शोधण्यासाठी किंवा काळजी व संरक्षणासाठी गरज असलेल्या बालकांच्या सेवेमध्ये येणा-या समस्यांचे निराकरण करण्याचे पर्याय शोधण्यासाठी एकाच व्यासपीठावर एकत्र येण्याची आवश्यकता होती.

उद्दिष्टे:

राज्यस्तरीय अधिवेशनाचे उद्दिष्ट हे सर्व संबंधितांना संलग्न विभागांना समान व्यासपीठावर आणणे आणि तळागाळातील क्षमतांचा अवलंब करून एकात्मिक सक्षम दृष्टिकोन विकसित करणे हे होते. अधिवेशनात चर्चा झालेले मुद्दे पुढील प्रमाणे:

१. अनाथांच्या कायदेशीर श्रेणीत न येणाऱ्या बालकांचे संबंधित बाल संरक्षण.
२. ज्या बालकांना आणि संरक्षणाची गरज आहे त्यांच्याशी संबंधित विविध कायदेशीर तरतुदी.
३. बालकांच्या देखभालीसाठी पायाभूत व मानव संसाधन विकास संस्था.

४. ज्या बालकांना काळजी व संरक्षणाची आवश्यकता आहे त्यांच्याशी कौशल्य विकास प्रशिक्षण आणि शिक्षणाच्या विविध तरतूदी.

५. नंतरच्या सेवांसाठी सरकारी आणि गैर-सरकारी संस्थांची भूमिका.

६. ज्या बालकांना काळजी आणि संरक्षणाची आवश्यकता आहे त्यांच्याशी संबंधित विविध भागधारकांच्या भूमिका आणि जबाबदा-या.

७. दत्तक घेणाऱ्या संस्थेच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या समजून घेणे.

सहभागी:

– संबंधित विभाग (राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग, शिक्षण विभाग, आपत्ती व्यवस्थापन विभाग, कौशल्य विकास, कायदेशीर विभाग, न्यायव्यवस्था, शैक्षणिक विभाग, बाल कल्याण समिती (बाल कल्याण समिती-Child Welfare Committee इत्यादी)

– इतर सहभागी - संयुक्त राष्ट्र संघटना, अशासकीय संघटना-(CBO)- बालक, जनसामान्य सदस्य

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग आणि युनिसेफ महाराष्ट्र कार्यालय यांच्या संयुक्त विद्यमाने २०१६–१७ मध्ये केलेले उपक्रम

- **२०१६-१७ मध्ये केलेल्या उपक्रमांचा सारांश**

आदेशाच्या विश्लेषणाचे मुद्रण आणि प्रसारण

१) संयुक्त उपक्रमांतर्गत आयोगाच्या आदेशांचे विश्लेषण करणारे हे एक संसाधन पुस्तक छापले गेले. सर्व राज्य आयोग आणि राष्ट्रीय बाल संरक्षण हक्क आयोगाला प्रती वाटल्या गेल्या आहेत.

२) बाल हक्कांच्या क्षेत्रामध्ये जिल्हा परिषद सदस्यांची संवेदनशीलता वाढवणे, जनजागृती करणे - नंदुरबार,चंद्रपूर येथील कार्यक्रमाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे -

१) पंचायत राज सदस्यांना राज्य व जिल्हा पातळीवरील बालकांच्या स्थितीविषयी अभिमुख करून बालकांच्या दर्जाविषयी आणि बालकांच्या अधिकाराशी संबंधित कायदेशीर तरतुदींकडे लक्ष देण्यामागील कारणांबद्दल तीन स्तरांवर संवेदनशील करणे.

२) पंचायत राज सदस्यांना बालकांसाठी संरक्षणात्मक वातावरण निर्माण करण्याच्या दिशेने त्यांच्या भूमिका आणि जबाबदा-या समजून घेण्यास मदत करण्यासाठी.

३) जिल्हयातील विशिष्ट समस्या, परिस्थिती आणि संसाधने लक्षात घेऊन हक्क-आधारित पद्धतीने अन्य भागधारकांशी संमन्वय साधून पंचायतींच्या हस्तक्षेपाच्या प्रमुख बाबींविषयी चर्चा करणे.

नंदुरबार येथे २८ फेब्रुवारी २०१७ रोजी आणि चंद्रपूर येथे २७ मार्च २०१७ रोजी कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते. जिल्हा परिषद सदस्यांसह १०० हून अधिक सहभागी, जिल्हाधिकारी, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग आणि युनिसेफ चे प्रतिनिधी, गट विकास अधिकारी जिल्हा बाल संरक्षण अधिकारी, आणि विभागीय बाल संरक्षण अधिकारी यांच्यासह सर्व जिल्हा प्रशासन अधिकारी उपस्थित होते. या कार्यक्रमात जिल्ह्याच्या परिस्थितीचे विश्लेषण, बाल मैत्रीपूर्ण वातावरण तयार करणे, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग ची भूमिका, राज्य बाल धोरण, पंचायतींची भूमिका आणि ग्राम बाल संरक्षण समित्या यांचा समावेश होता.

३) पुणे येथे बाल हक्कांवर पत्रकार परिषद

"हिंसाचाराची समाप्ती" या विषयावरील पत्रकार परिषदेच्या कार्यक्रमांमध्ये बालकांच्या मताचे सर्वेक्षण, बाल धोरण आणि (पोक्सो) लैंगिक गुन्ह्यापासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ कायदा या सादरीकरणांचा समावेश होता. संमेलनासाठी २५ पत्रकार उपस्थित होते. प्रश्न उत्तर सत्रानंतर सादरीकरणे देण्यात आली.

४) आकाशवाणीवरील जाहिरातीव्दारे बाल हक्कांविषयी जनजागृती करणे

बालकांच्या हक्कांवर लक्ष ठेवून बाल हक्कांवरील मालिका कार्यक्रमांसाठी आॅल इंडिया रेडिओबरोबर करार करण्यात आला. कार्यक्रमांमध्ये बाल धोरण महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग ची भूमिका, बाल अत्याचार, तस्करी, बाल कामगार, लिंग समानता, बाल कल्याण समितीची भूमिका, संस्थांमधील बालक इत्यादी विषयांचा समावेश होता. दर आठवड्यात प्रसारित झालेल्या १५ मिनिटांच्या कालावधी दरम्यान या क्षेत्रातील तज्ज्ञांची मुलाखत घेण्यात आली.

५) महाराष्ट्रातील संगोपन केंद्र आणि बाल देखभाल सेवेसाठी नियामक मार्गदर्शक सूचना

खारघर येथील संगोपन केंद्रांमध्ये बालकावर झालेल्या अत्याचारामुळे ही मार्गदर्शक तत्त्वे (संयुक्त राष्ट्र (आंतरराष्ट्रीय) बाल आपत्कालीन निधी - महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग, शिक्षणतज्ज्ञ, स्वयंसेवी संस्था, वकील आणि सरकारी प्रतिनिधींसह तज्ञांच्या गटाद्वारे तयार केली गेली. महाराष्ट्र राज्य कल्याण आयोग (MSCW), महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग आणि (संयुक्त राष्ट्र (आंतरराष्ट्रीय) बाल आपत्कालीन निधी - यांचा संयुक्त उपक्रम होता. हा अहवाल भारतीय पोलिस सेवा, महिला आणि बाल विकास विभाग, महाराष्ट्र राज्य आणि मा. राज्यपाल, महाराष्ट्र राज्य यांना सादर करण्यात आला आहे.

६) बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम, २००९ च्या ऽपूर्व शालेय शिक्षणावरील कलम ११ च्या अंमलबजावणीसाठी मार्गदर्शक सूचना तयार करण्याबाबत सल्लामसलत.

टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्स च्या सहकार्याने महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग आणि संयुक्त राष्ट्र आंतरराष्ट्रीय बालक आपत्कालीन निधी - यांनी हे आयोजन केले होते. या बैठकीत शैक्षणिक संस्था, खाजगी शाळा, स्वयंसेवी संस्था आणि नेटवर्कचे सदस्य

'AECED – आणि ECA' चे २६ तज्ज्ञ सहभागी झाले होते. चर्चेच्या आधारे मार्गदर्शक तत्त्वे तयार केली गेली आहेत आणि ती सरकारला सादर केली जातील.

सार्वजनिक सुनावणी / प्रशिक्षण / लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ या कायद्याच्या अंमलबजावणीची देखरेख, बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम, २००९

२६ एप्रिल २०१६ रोजी अमरावती येथे सार्वजनिक सुनावणी

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे सचिव श्री ए. एन. त्रिपाठी, (IFS)-, यांनी लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२ तसेच बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षण हक्क अधिनियम, 2009 आणि बाल न्याय अधिनियम २०१५ च्या तरतुदींच्या अंमलबजावणीचा अमरावती येथे दि.२६ एप्रिल २०१६ रोजी आढावा घेतला आणि अमरावती व अकोला जिल्ह्यातील बालक व महिलांच्या विविध हक्कांच्या विषयावर जनजागृती कार्यक्रम, जनसुनावणीचे आयोजनही केले.

जनसुनावणी दरम्यान नोंदविलेली निरीक्षणे

१) लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा,२०१२ अंतर्गत दोषी म्हणून निवाडा झालेल्या खटल्यांचे प्रमाण राज्यातील इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेत कमी आहे. विधीसंघर्षग्रस्त आणि पालनपोषण व संरक्षणाची गरज असलेल्या बालकांशी संबंधित समस्येचा सामना करण्यासाठी सुधारित बाल न्याय अधिनियम २०१५ चे प्रशिक्षण बाल कल्याण समिती, बाल न्याय मंडळाचे अध्यक्ष आणि सदस्य यांना दिले जावे.

२) लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा,२०१२ कायद्याशी संबंधित प्रकरणे हाताळणाऱ्या डॉक्टरांना प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

३) बालकांसंबंधित प्रकरणे हाताळण्यासाठी पोलिस ठाण्यात बालस्नेही व स्वतंत्र खोल्या उपलब्ध नाहीत.

३० ऑगस्ट २०१६ रोजी नाशिक येथे सार्वजनिक सुनावणी

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे सचिव यांनी लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२, बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा हक्क - अधिनियम, २००९ आणि बाल न्याय अधिनियम २०१५ च्या तरतुदींच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेतला आणि नाशिक येथे

३० ऑगस्ट २०१६ रोजी बालक व महिलांच्या विविध हक्कांच्या विषयावर जनजागृती कार्यक्रमाच्या स्थितीबाबत जनसुनावणीचे आयोजनही केले.

जनसुनावणीदरम्यान नोंदवलेली निरीक्षणे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. नाशिक निरीक्षण गृहातील पीडित व्यक्तीच्या नातेवाईकाने अल्पवयीन बालकावर केलेल्या हल्ल्याच्या पार्श्वभूमीवर निरीक्षणगृहांमध्ये कडक सुरक्षा व्यवस्था विकसित करणे आवश्यक आहे.
२. निरिक्षणगृहांमध्ये विविध ठिकाणी (CCTV) सर्वेक्षण कॅमेरा बसविण्यात यावेत.
३. जिल्हा / तालुकास्तरावर नियमितरित्या महिला व बालकांच्या हक्कांसंबंधित जागरूकता कार्यक्रम आयोजित करण्यात यावेत.
४. सचिव आणि सभासदांसाठी अंतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात यावेत.
५. भेटण्यास येणाऱ्यावर प्रतिबंध घालून केवळ बालकाचे पालक किंवा बालकाचे संरक्षक ह्यांनाच कारवाईच्या वेळेस उपस्थित राहण्याची परवानगी द्यावी.
६. कायद्याशी संघर्ष करणाऱ्या बालकाने पीडित व्यक्तीच्या नातेवाईकांच्या संपर्कात येऊ नये. बालन्यायमंडळाने घेतलेल्या सुनावणी दरम्यान या संदर्भात योग्य ती व्यवस्था करावी.
७. ओळखपत्र आणि आत जाण्याआधी धातूशोधक (Metal Detector) व्दारे तपासणी ह्यांच्या आधारावरच भेटण्यास येणाऱ्यांना परवानगी दिली जावी.
८. बहुतेक किशोरवयीन बालके अशी आहे की, जी शाळेत जात नाहीत म्हणून अभ्यास सोडलेल्या बालकांसाठी, विशेष अभ्यासक्रमासंबंधित योग्य आणि पुरेशा सोयीसुविधा उपलब्ध करून दयाव्यात.

२) १४ आणि १५ जुलै २०१६ रोजी वर्धा व यवतमाळ येथे सार्वजनिक सुनावणी.

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे सचिव यांनी वर्धा व यवतमाळ येथे लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ तसेच बाल न्याय अधिनियम २०१५ च्या तरतुदींच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेतला आणि दोन्ही ठिकाणी बालकांच्या विविध हक्कांच्या विषयावर जनजागृती कार्यक्रमाच्या स्थितीबाबत जनसुनावणीचे आयोजनही केले.

बैठकीच्या आधारे केलेली निरीक्षणे खालीलप्रमाणे आहेत

वर्धा जिल्हा :

१. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ च्या अंमलबजावणीतील तरतुदींचे निरीक्षण केल्यावर असे दिसून येते आहे की, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२

अंतर्गत बाल न्यायालयासमोर नोंदविलेले खटले कायद्यानुसार प्रथम माहिती अहवाल नोंदणी केल्यानंतर एका वर्षाच्या आत निकाली काढणे गरजेचे असताना कायद्यानुसार हे खटले निकाली काढले गेलेले नाहीत. बैठकीत उपस्थित असलेल्या अतिरिक्त पोलीस अधीक्षकांना विहित मर्यादेत निकाली न काढल्या गेलेल्या प्रकरणांचा तपशील सादर करण्यास सांगितले आहे.

२. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ अंतर्गत बहुतेक खटल्यांमध्ये विहित केलेल्या ६० दिवसांच्या मुदतीत न्यायालयासमोर आरोपपत्र दाखल केले जात नाही. पोलीस अधिकाऱ्यांनी विविध कारणे सांगितली आहेत. तथापि लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ च्या तरतुदी लक्षात घेता, या कायदयांतर्गत तपास अधिकारी यांना विवेकबुध्दी वापरण्याचा अधिकार आहे व कायद्यानुसार जेथे आवश्यक असेल तेथे त्या अधिकाराचा वापर करून वैधानिक तरतुदीचा योग्य वापर केला जाऊ शकतो.

३. अधिकारी, शिक्षक, पालक शिक्षक संघ आणि शाळा व्यवस्थापन समिती मधील सदस्य यांच्यात बाल हक्कांच्या विविध प्रश्नांबाबत जागरूकता कार्यक्रमांचा अभाव असल्याचे नोंदवले गेले आहे. सखोल प्रतिबंधात्मक उपाय अवलंबणे आवश्यक आहे.

४. शाळांमधून लैंगिक अत्याचार रोखण्यासाठी शिक्षण विभागाची भूमिका निर्णायक आहे. यासंदर्भात आयोगाने एक पुस्तिका तयार केली असून शालेय शिक्षण विभागाला ती सादर केली आहे. जेणेकरून शिक्षक, पालक शिक्षक संघ आणि शाळा व्यवस्थापन समितीचे सदस्य यांना प्रशिक्षण देऊन त्या पुस्तिकेचे सर्व शाळांमध्ये वाटप होईल.

५. मुलींसाठी निरीक्षणगृह नसल्याचा मुद्दा अधिकाऱ्यांनी उपस्थित केला आहे. वर्धा येथे मुलींसाठी स्वतंत्र निरीक्षणगृह नसल्याने आणि नागपूरमधील निरीक्षणगृहांमध्ये गर्दी असल्याकारणाने बचाव केलेल्या मुलींना अनुकुल वातावरणात ठेवणे कठीण जाते.

६. शासनाच्या गृह विभागास सर्वसमावेशक कार्यक्रम व धोरण ठरविण्याबाबत विनंती करण्यात येत आहे. जेणेकरून अंन्वेषक अधिका-यांना विहित मर्यादेमध्ये, म्हणजे दोन महिन्यांच्या मुदतीच्या कालावधीत आरोपपत्र दाखल करण्यास सक्षम करता येईल.

७. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा,२०१२ च्या कलम ३९ अन्वये आयोगाने तयार केलेल्या आणि महिला व बालविकास विभागाने अधिसूचित केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांच्या तरतुदींचे, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ कायद्याच्या प्रक्रियात्मक बाबींच्या बाबतीत पालन करणे आवश्यक आहे.

८. लैंगिक अत्याचार, एकत्रित लैंगिक अत्याचार, भेदक लैंगिक अत्याचार, शारीरिक शिक्षा इत्यादी घटनांवर प्रतिबंध घालण्यासाठी एकिकृत दृष्टिकोन ठेवून पालक शिक्षक संघ तसेच शाळा व्यवस्थापन समिती च्या (Assembly) दरम्यान, शाळांमधून व कुटुंबातून विविध जागरूकता कार्यक्रमांचा अवलंब करणे गरजेचे आहे व असे करण्यासाठी पोलीस, शिक्षण, महिला व बाल

विकास विभाग अधिकारी आणि सामाजिक कार्यकर्ते यांचा समावेश करून संघाची स्थापना करण्याची गरज आहे. आयोगाने पालक/शिक्षक/राज्य आयोग समिती सदस्यांसाठी आणि इतर अधिका-यांसाठी शालेय लेखापरीक्षण संच आणि प्रश्नावली तयार केली आहे. शिक्षक/पालकांनी या संदर्भात सुसज्ज असणे आवश्यक आहे.

९. बाल हक्क संरक्षण अधिनियम कायदा २००५ अंतर्गत शाळेच्या अभ्यासक्रमात सकाळी आणि संध्याकाळच्या बॅचेसमध्ये अर्ध्या तासाचे समुपदेशन सत्र समाविष्ट केले जावे. आयोगाने तयार केलेल्या शालेय लेखापरीक्षण संचामध्ये विहीत कर्तव्य व अधिकार शाळांमध्ये लागू केले जावेत.

१०. शालेय शिक्षक, पालक शिक्षक संघ आणि राज्य आयोग समितीचे सभासद यांना बाल हक्कांच्या विविध विषयांवर प्रशिक्षण देणे अनिवार्य केले जावे.

<u>यवतमाळ जिल्हा :</u>

<u>वर दिल्याप्रमाणे वर्धा जिल्ह्यात उद्धभवणाऱ्या समस्या यवतमाळ जिल्ह्यात देखील दिसून येतात.</u> यवतमाळ जिल्ह्यात लग्नाआधी आई झालेल्या स्त्रियांच्या समस्या निदर्शनास आल्या आहेत आणि अधिका-यांनी या संदर्भात विविध कारणांचा उल्लेख केला आहे. दारू पिणे हे, महिला आणि बालकांवरील गुन्हेगारींच्या वाढत्या समस्या आणि घरगुती हिंसाचाराच्या घटनांमध्ये होणारे वाढ ह्याचे मुख्य कारण आहे असे मत सामाजिक कार्यकर्त्यांनी मांडले आहे. अधिकारी आणि इतर संबंधित संस्थेच्या निरीक्षणाद्वारे आणि चर्चेच्या आधारे पुढील पावले उचलण्यात यावी अशी शिफारस केली जात आहे.

१) शासनाच्या गृह विभागास सर्वसमावेशक कार्यक्रम व धोरण ठरवण्याची विनंती करण्यात येत आहे, जेणेकरून अन्वेषक अधिकाऱ्यांना विहित मर्यादेमध्ये, म्हणजेच दोन महिन्यांच्या मुदतीच्या कालावधीत, आरोपपत्र दाखल करण्यास सक्षम करता येईल.

२) लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ च्या कलम ३९ अन्वये आयोगाने तयार केलेल्या आणि महिला व बाल विकास विभागाने अधिसूचित केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांच्या तरतुदींचे, लैंगिक गुन्हयांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२ कायद्याच्या प्रक्रियात्मक बाबींच्या बाबतीत पालन करणे आवश्यक आहे.

३) लैंगिक अत्याचार, एकत्रित लैंगिक अत्याचार, भेदक लैंगिक अत्याचार, शारीरिक शिक्षा इत्यादी घटनांवर प्रतिबंध घालण्यासाठी एकिकृत दृष्टिकोन ठेवून पालक शिक्षक संघ तसेच शाळा व्यवस्थापन समिती च्या शाळांमधून व कुटुंबातून विविध जागरूकता कार्यक्रमांचा अवलंब करणे गरजेचे आहे व असे करण्यासाठी पोलिस, शिक्षण, महिला व बालविकास विभाग अधिकारी आणि सामाजिक कार्यकर्ते यांचा समावेश करून संघाची स्थापना करण्याची गरज

आहे. आयोगाने पालक/ शिक्षक/राज्य आयोग समिती सदस्यांसाठी आणि इतर अधिकाऱ्यांसाठी शालेय लेखापरीक्षण संच आणि प्रश्नावली तयार केली आहे. शिक्षक/पालकांनी या संदर्भात सुसज्ज असणे आवश्यक आहे.

४) बाल हक्क संरक्षण अधिनियम कायदा २००५ अंतर्गत अभ्यासक्रम शाळेच्या अभ्यासक्रमात सकाळ आणि संध्याकाळच्या गटामध्ये अर्ध्या तासाचे समुपदेशन सत्र समाविष्ट केले जावे. आयोगाने तयार केलेल्या शालेय लेखापरीक्षण संचातील विहित कर्तव्ये व अधिकार शाळांमध्ये लागू केले जावेत.

५) शालेय शिक्षक, पालक शिक्षक संघ आणि शाळा व्यवस्थापन समितीचे सभासद यांना बाल हक्कांच्या विविध विषयांवर प्रशिक्षण देणे अनिवार्य केले जावे.

६) नवीन दारूची दुकाने उघडण्यासाठी परवाने दिले जाऊ नयेत आणि संपूर्ण बंदिचा विचार केला जावा.

७) लग्नाआधी आई झालेल्या स्त्रियांच्या समस्या जनतेत जागरूकता निर्माण करून, नैतिक आणि मूल्यवर्धित शिक्षण, सामाजिक आणि वैयक्तिक सुधारणांचे कार्यक्रम सादर करून हाताळणे गरजेचे आहे.

<u>सचिव, महाराष्ट्र राज्य बाल संरक्षण हक्क, यांच्या अध्यक्षतेखाली १७ जानेवारी २०१७ रोजी ठाण्यात झालेल्या बैठकीचा अहवाल.</u>

१. महाराष्ट्र राज्य सचिव बाल हक्क संरक्षण आयोगाने १७/०१/२०१७ रोजी ठाणे येथे बाल न्याय अधिनियम २०१५, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२, बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम २००९ यांच्या अंमलबजावणी संबंधित आढावा घेणाऱ्या मुद्द्यांबाबत तसेच, बाल हक्क कायदा २००५ अन्वये बालकांच्या विविध हक्कांच्या मुद्द्यांवरील सार्वजनिक सुनावणी संबंधित चर्चा करण्यासाठी बैठकीचे आयोजन केले.

२. बाल न्याय मंडळ/ बाल कल्याण समितीचे सदस्य, जिल्हा प्रशासन, पोलीस, महिला व बाल विकास अधिकारी, बिगरसरकारी संघटनेचे सदस्य या बैठकीला उपस्थित होते.

३. बैठकीत प्रथम माहिती अहवाल दाखल करणे, पूर्व चौकशी (प्री-ट्रायल), चौकशी(ट्रायल), दोषी ठरविणे, लैंगिक अत्याचार प्रतिबंधक कायदे आणि बाल कल्याण समिती अंतर्गत पाठपुरावा संबंधित कारवाई, पोलिस आणि बालश्रम निर्मूलनासाठी गठीत कृतीदल चे सदस्य यांच्यातील समन्वय, भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३७५ मधील कायद्यातील तरतुदीनुसार लैंगिक गुन्ह्यांपासून बाल संरक्षण आणि बाल विवाह प्रतिबंध अधिनियम, अनैतिक तस्करी कायदा १९५६ च्या तरतुदीची अंमलबजावणी न करणे इत्यादी बाबींचा समावेश असावा.

४. अशासकीय संघटनांच्या सदस्यांनी आणि सामान्य जनतेने उपस्थित केलेल्या मुद्यांवरून सरकारी यंत्रणांमध्ये सहकार्य व समन्वयाचा अभाव, बाल कामगारांच्या मुद्द्यांवरून मुख्यत्वे बचाव कार्यात आणि नंतर या संदर्भातील कार्यवाही करण्यात पोलिस अधिकाऱ्यांची असलेली भूमिका ह्याचे फारसे कौतुक बिगरसरकारी संघटना च्या सदस्यांनी आणि सामान्य जनतेने केलेले दिसून येत नाही. कारण त्यांचे असे म्हणणे पडले की बचाव कारवाई दरम्यान आणि त्यानंतर पोलिसांनी कायद्याच्या तरतुदींचे उल्लंघन करत बालकल्याण समितीला कार्यवाहीत सामिल केले नाही.

५. सदस्यांमधील झालेली चर्चा, त्यांनी उपस्थित केलेली वस्तुस्थिति, समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी अधिकाऱ्यांनी दिलेली हमी ह्या सर्व बाबींच्या आधारे खालील मुद्द्यांवर विचार करण्यात येत आहे.

अ. कायदा अंमलबजावणी करणा-या संस्था (Agencies) आणि बाल न्यायालय मंडळाचे सदस्य यांच्यात समन्वय आणि सहकार्य परिणामकारक करणे.

आ. बाल न्याय अधिनियम (बालन्यायमंडळ) २०१५ च्या कलम ११० अंतर्गत मार्गदर्शक सूचनांनुसार नियम तयार करणे.

इ. बाल न्याय अधिनियम (बालन्यायमंडळ -व्दारा २०१५ च्या कलम १५ अंतर्गत खटल्याचा अभ्यास करण्यासाठी मार्गदर्शक सूचना तयार करणे.

ई. १६ ते १८ वर्षे वयोगटातील आणि विधीसंघर्षग्रस्त बालकांच्या मानसिक क्षमतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी तज्ज्ञांच्या सेवा उपलब्ध करणे.

उ. बाल न्याय अधिनियमाच्या प्रक्रियात्मक आणि कार्यकारी भागाशी संबंधित संस्था आणि वैधानिक संस्था यांच्या सदस्यांना सखोल प्रशिक्षण कार्यक्रमाची तरतूद करणे.

ऊ. या संदर्भात तयार करण्यात आलेल्या विविध बाल हक्क आणि कायद्यांच्या प्रश्नांवर व्यापक व प्रभावी जनजागृती कार्यक्रम आयोजित करणे

ए. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२ पासून बालकांच्या संरक्षण कलम ३९ अन्वये जारी केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करणे.

ऐ. अध्यक्ष व बाल कल्याण समिती (CWC – च्या सदस्यांची नावे दूरध्वनी क्रमांक संबंधित पोलिस ठाणे आणि बाल गृहांमध्ये दर्शविणे.

ओ. बाल कल्याण समिती व बाल न्याय मंडळाच्या सदस्यांच्या सेवा उपलब्ध करून देणे.

औ. भीक मागण्याच्या प्रश्नावर उपाय म्हणून प्रभावी पुनर्वसन कार्यक्रम राबविणे.

अं. बालकांच्या तस्करीच्या समस्येवर कार्य करण्यासाठी संबंधित शासकीय आणि अशासकीय संस्था यांच्यात प्रभावी समन्वय साधणे.

६. सभेमध्ये उपस्थित सदस्यांनी दिलेल्या अभिप्रायाच्या आधारे आणि उपस्थित केलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे आणि कायद्याच्या तरतुदीनुसार सर्व बाबींची तपासणी केल्यानंतर खालील बाबींची शिफारस केली जात आहे :-

अ. बाल न्याय मंडळातील बालकांच्या प्रश्नांबाबत (बाल न्याय मंडळ) निर्णय लावण्याबाबत तज्ज्ञांच्या सेवा प्रदान करणे जे बालकांच्या मानसिक क्षमतेचे मूल्यांकन करतात, ज्याचे वय १६ ते १८ वर्षे व बाल न्याय अधिनियम (JJ Act - २०१५ च्या कलम १५ अंतर्गत येते.

आ. बाल न्याय अधिनियमाच्या कलम ११० अंतर्गत नियम तयार करणे आणि बालकल्याण समिती आणि बाल न्याय मंडळ या प्रकरणाचा हाताळणी करण्यासाठी तपशीलवार कायद्यानुसार विहित केलेल्या मार्गदर्शक सूचना तयार करणे.

इ. बालकाच्या हक्कांच्या संरक्षणाशी संबंधित असलेल्या वैधानिक आणि संस्थात्मक संस्था यांच्यात प्रभावी समन्वय सुनिश्चित करणे.

ई. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ (पोक्सो), भारतीय दंड संहिता (IPC-Indian Penal Code) आणि बाल विवाह प्रतिबंध कायदा यामधील एकमेकांसमवेत विरोधाभास करत असतील तर तरतूदींच्या विषयावर तज्ज्ञांचा गट बनवून अभ्यास करणे.

उ. बाल कल्याण समिती आणि बाल न्याय मंडळ, यांसारख्या संस्थाना मूलभूत सुविधा देऊन मजबूत करणे.

ऊ. भटक्या विमुक्त समाजातील बाल भिक्षेक-यांच्या पालकांच्या पुनर्वसनासाठीचा विचार करणे.

ए. भारतीय दंड संहिता (IPC) –च्या कलम ३७० (१) ची अंमलबजावणी बाल कामगार, मालक, मध्यस्थ, आस्थापना / संस्थांचे मालक इत्यादी तसेच एखाद्या व्यक्तीस,जे बालकांना मजुरीवर, गुंतवून, नोकरी देणा-यांविरूद्ध बालमजुरीच्या बाबतीत सुनिश्चित करण्यासाठी.

बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा हक्क - (Right to Education) अधिनियम २००९ च्या अंमलबजावणीवर कार्यशाळा

शाळा, शिक्षकांसाठी सकारात्मक शिस्तबध्द कार्यपद्धतीवरील कार्यशाळा

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग

आणि

वर्ल्ड व्हिजन इंडिया, एमसीआय MCI मुंबई

व्दारा आयोजित

२४ जानेवारी, २०१७ रोजी

YMCA वायएमसीए इंटरनॅशनल, मुंबई सेंट्रल

---

२४ जानेवारी २०१७ रोजी YMCA वायएमसीए, मुंबई सेंट्रल येथे "सकारात्मक शिस्तीच्या पध्दतीचे शिक्षक प्रशिक्षण" घेण्यात आले. धारावी परिसरातील आणि आसपासच्या सरकारी शाळांमधील ७५ शिक्षक सहभागी झाले होते. ही कार्यशाळा महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग आणि " वर्ल्ड व्हिजन इंडिया " यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित केली गेली होती.

स्वागत श्री. गॅमलीएल शेरिओ यांनी केले. सुरुवातीला उपस्थित सहभागींकडून वर्ल्ड व्हिजनविषयी विवेक जागृतीचा मुलभूत अभिप्राय विचारण्यात आला. बालकांचे संरक्षणाची पुष्टी करण्यासाठी वर्ल्ड व्हिजन इंडिया, शाळेतील शिक्षक, रेल्वे पोलीस आणि पोलीस यांच्या समन्वयाने कार्य करणारा एक विशाल प्रकल्प म्हणून त्याच्या यशाची पुष्टी करण्यावर तो लक्ष केंद्रित करत होता. "सकारात्मक शिस्त" याकडे अत्यंत प्राधान्याने पाहिले पाहिजे यावर त्यांनी भर दिला. शिक्षक बालकांना घडविताना त्यांच्या सापेक्ष वयानुसार त्यांचा मूलभूत विकास करतात.

श्री ए.एन.त्रिपाठी, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे सचिव, यांनी "शिक्षण हक्क" उद्देश साध्य करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाची भूमिका विशद केली, ज्यात शिक्षक आणि पालकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण स्वरूपाची आहे. बालकांच्या माता निरक्षर आहेत म्हणून शिक्षकांची भूमिका अटळ आहे. "गुरुजी" हा प्राचीन भारतीय शब्द शिक्षकासाठी "शिष्य" असलेल्या बालकाच्या कुटुंबाशी खूप जवळचा दुवा जोडलेला होता. प्राचीन काळातील शिक्षकांच्या नि:स्वार्थ योगदानाची त्यांनी आठवण करून दिली.

शिक्षकांनी हे सुनिश्चित केले पाहिजे की, बालक केवळ ज्ञान मिळवतात असे नाही, तर जेव्हा ते शाळेच्या बाहेर जातात तेव्हा ते चांगल्या व्यक्ती म्हणून घडलेले असतात, ज्यामुळे त्यांच्या कामात आणि जीवनामध्ये ते यशस्वी होतात. चांगल्या शिक्षकाच्या गुणवत्तेचे महत्त्वही त्यांनी प्रतिपादीत केले.

सत्र १ : शाळेत बालस्नेही वातावरण निर्मितीसाठी शिक्षकांची भूमिका

२०१२ मध्ये आदर्श शिक्षक म्हणून पुरस्कार प्राप्त आणि लोकसंख्या शिक्षण प्रशिक्षक आणि तज्ज्ञ श्रीमती सुरेखा मराठे यांनी जमलेल्यांना संबोधित केले. त्यांनी खालील मुद्द्यांवर प्रामुख्याने विचार मांडले.

- शालेय वर्गांमध्ये बालकांसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यात यावे.
- मेळावा, पथनाट्यांसारख्या योग्य कार्यक्रमांची व्यवस्था करावी.
- शालेय वातावरण झाडे, स्वच्छता, झाडे, रंगांनी बनवलेल्या भिंती, घसरगुंडीसह सुसज्ज बाग, सी-सॉ, इनडोअर आणि मैदानी खेळांनी गजबजलेले असावे.
- प्रत्येक विषय तुलनेने वास्तविक बनला पाहिजे. उदाहरणार्थ विज्ञान शिकणाऱ्या बालकांना वनस्पतीची पाने आणायला लावणे इत्यादी.
- शारीरिक शिक्षा, भावनिक छळ, तोंडी गैरवर्तन यांसारखे नकारात्मक दृढीकरण/प्रबलन टाळणे.

सत्र २ : "बालकांशी संबंधित विविध कायद्यांविषयी ज्ञान / माहिती देण्याबाबत शिक्षक आणि पालकांची भूमिका"

श्री महेंद्र सावंत, मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा हक्क (Right to Education) अधिनियम २००९ यासाठी तज्ज्ञ मार्गदर्शक, वैयक्तिक विकास, इतिहास आणि भारतीय संस्कृती आणि मार्गदर्शन आणि सल्लागार यांनी पुढील पैलूंबाबत चर्चा केली:

- शिक्षक त्यांचे पालक असतात.
- शिक्षक आणि पालकांनी बालकांशी प्रेमाने वागले पाहिजे.
- शिक्षक आणि पालकांव्दारे दिशा बदलण्याची यंत्रणा वापरली जाऊ नये.
- पालक आणि शिक्षकांची भूमिका एकमेकांवर अवलंबून असते.
- दर्जेदार शिक्षणाकडे अधिक लक्ष दिले पाहिजे.
- बालके शाळेत प्रवेश करताना शाळेची रचना व सजावट बालस्नेही असावी.

सत्र ३ : "बाल हक्कांवरील संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या १९८९ च्या अंतर्गत शाळा व घरात शारीरिक शिक्षेचा निषेध"

श्रीमती कविता नायर भाटिया चेतना फाऊंडेशनच्या स्रोत व्यक्ती, सहसंस्थापक आणि संचालक होत्या आणि इंग्रजी साहित्य समुपदेशन आणि सामाजिक कार्यामध्ये त्यांनी पदव्युत्तर पदवी संपादन केली आहे. त्यांनी खालील मुद्द्यांवर प्रामुख्याने भर दिला.

- शिक्षक हे मार्गदर्शक आणि सल्लागार असतात तसेच ते बालकांसाठी एक संरक्षक वातावरण तयार करू शकतात.
- शिक्षेच्या अनुषंगाने शारीरिक आणि शाब्दिक गैरवर्तन टाळावे.
- शारीरिक शिक्षा टाळणे आणि विश्वास वाढवणे.
- बालकाचा / विद्यार्थ्यांचा विकास शारीरिक शिक्षेमध्ये अडकलेला आहे.
- शारीरिक शिक्षा केली जाते तेव्हा संरक्षणाच्या अधिकाराचे उल्लंघन केले जाते.

सत्र ४ : "मातृभाषेत शिक्षणाचा फायदा"

- ○ श्रीमती सुरेखा मराठे यांनी पुढील गोष्टी प्रबोधन केल्या;
- ○ गरोदरपणात ४ महिन्यांपासून बालक भाषेच्या संपर्कात येते, भाषा व्यक्तीचा किंवा विद्यार्थ्यांचा विकास करते.
- ○ भारतीय संस्कृती पाश्चात्य भाषेमुळे ऱ्हास पावत आहे.
- ○ बालकाला मातृभाषेत शिक्षण दिल्यास त्याला / तिला स्वातंत्र्य जाणून घेण्यास मदत होते.
- ○ मातृभाषेत ज्ञान प्राप्त केल्याने पालकांना शाळेत पाठविण्यापेक्षा सर्व पाठपुरावा करण्यास मदत होते.

श्री. महेंद्र सावंत यांनी नोंद केली की, अपघाताने अध्यापनाचा व्यवसाय झाला आहे. सरतेशेवटी शिक्षकांना उद्देशून ते म्हणाले की, आनंदी होण्यासाठी स्वतःचे चित्रण करा म्हणजे आपले विद्यार्थी आनंदी होतील. नेहमीच नीटनेटके रहा, कारण बालक शिक्षकांचे अनुकरण करतात.

========///========

आयोगाव्दारे तयार केलेल्या कृती योजना / विशेष अहवाल / मार्गदर्शक सूचना

अंमली पदार्थांच्या गैरवापरामुळे होणाऱ्या बालकांच्या गैरवर्तनाला रोखण्यासाठी राज्य कृती योजना

शिफारशी

आश्रयस्थान

(PUCL) विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्देशानुसार शहरभर बेघर कुटुंबांसाठी निवारा तयार करणे आवश्यक आहे, ज्यामध्ये सर्व राज्य सरकारांना सर्व शहरांमधील बेघर लोकांसाठी २४ तास निवारा बांधण्याचे निर्देश दिले आहेत. प्रति लाख लोकसंख्येच्या १०० क्षमतेसाठी एका निवाराच्या दराने ५ लाखांपेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांसाठी या लोकसंख्येमध्ये ० ते ६ वयोगटातील बालके समाविष्ट नाहीत.

सुविधा

- नागरी अधिकाऱ्यांनी पदपाथ आणि अधिसूचित झोपडपट्टीत राहणाऱ्या सर्व कुटुंबांना पाणी, स्वच्छता आणि अंगणवाडी सुविधा (एकात्मिक बाल विकास सेवांच्या माध्यमातून) मूलभूत सुविधा पुरवल्या पाहिजेत जेणेकरून या कुटुंबांची आरोग्य आणि स्वच्छता स्थिती सुधारू शकेल.
- रस्त्यावर राहणाऱ्या बालकांसाठी, अन्न व पोषण आहार, पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता सुविधांकरिता अधिकाधिक रात्र आश्रयस्थाने सुरू करण्यात यावीत आणि बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ च्या अनिवार्य तरतुदीनुसार त्यांना शैक्षणिक प्रणालीशी जोडले जावे. ही आश्रयस्थाने स्वयंसेवी संस्था, नागरी अधिका-यांव्दारे समर्थित (त्यांना जागा आणि आर्थिक सहाय्य देऊन) किंवा शासनाव्दारे चालविल्या जाऊ शकतात.

शिक्षण

- मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क -(Right to Education) अधिनियम २००९ कायद्याची अंमलबजावणी करून ६ ते १४ वयोगटातील सर्व बालकांना शिक्षण प्रणालीत आणण्याची गरज आहे. बालकांना शाळेत प्रवेश देण्यासाठी आणि ठेवण्यासाठी पावले उचलणे आवश्यक आहे. दोन स्तरांवर हस्तक्षेप आवश्यक आहे.
- यासाठी शासन शाळेत बालकांना पाठविण्यास प्रामुख्याने बालकांना शोधून त्यांना त्यांची ओळख, प्रोत्साहन आणि समर्थन करू शकते. बालक उपजीविका मिळवण्यामध्ये खूप व्यस्त असल्याने या आनंदापासून पारखी झाली आहेत. तसेच, त्यांचे हक्क सांगण्यासाठी ते जागरूक आणि मार्गदर्शित नाहीत.

- संबंधित संस्थांनी ज्यांचा शाळेत सहभाग नोंदविला नाही अशा बालकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी उदाहरणार्थ महाराष्ट्र शासनाच्या शिक्षण विभागाने त्यांना शिक्षणाच्या अधिकाराअंतर्गत शालेय प्रणालीशी जोडण्यास मदत केली पाहिजे. सर्व बालकांना कायद्यात समाविष्ट केले जाणे आवश्यक आहे आणि शिक्षण विभाग स्वयंसेवी संस्थांना बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या कायद्याचे अंमलबजावणीचे काम करण्यासाठी त्यांना आर्थिक सहाय्य आणि इतर आवश्यक सहाय्य देऊन प्रोत्साहित करू शकते.
- रस्त्यावरची बहुतांश बालके मागासवर्ग / मागासवर्ग जमाती प्रवर्गातील आहेत. सामाजिक न्याय आणि सहाय्य विभाग आणि सामाजिक न्याय आणि अधिकाराकरिता मंत्रालय, भारत सरकार यांनी या समूहात समाविष्ट करण्यासाठी त्यांच्या विद्यमान योजनांचा अभ्यास केला पाहिजे आणि त्यांना शैक्षणिक पाठबळ पाठवावे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी नाविन्यपूर्ण मार्गांनी सामील होण्यासाठी बैठका, कार्यशाळा व सल्लामसलत यांच्या माध्यमातून सरकारी विभाग, नागरी संस्था आणि शैक्षणिक संस्था यांच्या सहकार्याने अनुसूचित जाती / जमाती आयोगाने सक्रिय भूमिका बजावायला हवी. (नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ ओपन स्कूलिंग) राष्ट्रीय मुक्त शिक्षण संस्था आणि स्वयंसेवी संस्था यांनी सक्रियपणे पथातील बालकांपर्यंत पोहोचले पाहिजे.
- ते रस्त्यावरील बालकांबरोबर काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांशी संलग्न कार्यकर्त्यांशी सहयोग करू शकतात आणि या उद्देशाने मोक्याच्या ठिकाणी अभ्यास केंद्रे सुरू करू शकतात.

काम करणारी बालके

- कायद्यान्वये बालमजुरी करण्यास मनाई करतो. परंतु असे दिसते की, त्याची यशस्वी अंमलबजावणी झाली नाही. बाल कामगार सतत आणि सर्रासपणे काम करतात. महिला व बाल विकास विभाग, महाराष्ट्र शासनाने कामगार विभाग, पोलीस, राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग, राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग आणि स्वयंसेवी संस्था यांचा समावेश असलेल्या एका कार्यशक्ती असणाऱ्या कार्यगटाची स्थापना केली पाहिजे, जी रस्त्यावर काम करणाऱ्या बालकांच्या समस्येवर लक्ष देण्याकरिता सर्वसमावेशक धोरण आखण्यासाठी बालमजुरीच्या मुद्द्यांवर कार्य करते, ज्यामध्ये सुटका आणि पुनर्वसन करण्याच्या दिशेने प्रभावी पावले तसेच अशा बालकांना शिक्षण संस्थेमध्ये प्रवेशासाठी सहाय्य करण्यासाठी अंतरिम उपायांचा समावेश आहे.

- १४ वर्षांपर्यंतच्या कोणत्याही बालकांना कोणत्याही कामावर ठेवण्यास बंदी असलेल्या बाल कामगार (निषेध व नियमन) अधिनियम १९८६ मधील तरतुदी प्रभावीपणे राबविणे आवश्यक आहे.
- नियोक्तेविरुद्ध कारवाई केली जावी आणि उपलब्ध असलेल्या विविध यंत्रणेव्दारे बालकांना शिक्षण पद्धतीत सामावून घेण्याच्या उपाययोजना कराव्यात. बाल कामगार संरक्षण हक्क अधिनियमाच्या कार्यश्रेत्रात १४-१८ वर्ष वयोगटातील बालकांचा देखील समावेश असावा.
- १६-१८ वर्षातील बालकांना नियमित किंवा खुल्या शालेय शिक्षणाशिवाय त्यांना व्यवसाय शिक्षणाशी जोडण्यासाठी पावले उचलली पाहिजेत. हे महिला बाल कल्याण विभाग, तंत्र आणि उच्च तंत्र शिक्षण विभागाच्या सहकार्याने करू शकते आणि कामगार आणि रोजगार मंत्रालयाच्या धर्तीवर मॉड्यूलर रोजगार योजना लागू करू शकते.
- अशा प्रकारच्या बालकांसाठी सरकार किंवा स्वयंसेवी संस्थांमार्फत चालविलेल्या आश्रमस्थांनांमध्ये व्यावसायिक शिक्षण अभ्यासक्रम, जन शिक्षण संस्था यांच्या सहकार्याने राबविली जाऊ शकतात, ज्यांना मानव संसाधन विकास मंत्रालय (MHRD) - भारत सरकारकडून सहकार्य लाभले आहे.

रेल्वे प्लॅटफॉर्मवरील आणि रेल्वे गाड्यांमधील बालके

- बहुतेक पळून आलेल्या आणि रस्त्यावर राहणाऱ्या बालकांसाठी रेल्वे हा प्रवेशाचा पहिला बिंदू आहे. रेल्वेगाड्यांमध्ये भीक मागणे, वस्तू विकणे किंवा रेल्वे प्लॅटफॉर्मवर स्टॉलवर काम करणे हे बालकांच्या उपजिविकेसाठी महत्वाचे स्त्रोत आहेत. या बालकांना तुलनेने सुरक्षित निवारा आणि रेल्वे परिसरात पाणी आणि स्वच्छता मिळते. दहशतवादी हल्ल्याच्या धमकीमुळे कडक पहारा, बाल कामगार कायद्यांची कडक अमंलबजावणी आणि रेल्वेमार्गाच्या आवारात पोलिसांच्या वाढीव पाळत ठेवण्यामुळे असुरक्षित परिस्थितीत बालकांसाठी ही जागा कमी होत गेली आहे.
- रेल्वे अधिकाऱ्यांनी व असुरक्षिततेकडे आणि बालकांसाठी रेल्वेच्या आवारात राहणाऱ्या समस्यांबाबत संवेदनशीलता दाखवली पाहिजे. ह्या कार्यावर रेल्वे आणि इतर प्राधिकरण जसे की महिला व बालविकास विभाग, राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग, राष्ट्रीय बाल संरक्षण हक्क आयोग, अशासकीय संघटना यांच्यात संवाद असणे आवश्यक आहे. जेणेकरून बालकांच्या गरजा भागविणारी व किमान मूलभूत बाल अधिकारांचा विचार करणारी रणनिती विकसित करता येईल.

व्यसन

- बालकांसाठी नशामुक्ती आणि पुनर्वसन सुविधा निर्माण करणे आणि त्या स्थापित करण्याची आवश्यकता आहे. बालकांची सुटका आणि त्यांच्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी प्रभावी रणनीती आखली पाहिजे. यासाठी महिला आणि बाल विकास विभाग राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग यांनी आरोग्य विभाग, पोलिस आणि अशासकीय संघटना यांच्याशी अंमली पदार्थांच्या गैरवापर आणि उपचारांच्या क्षेत्रात काम करण्याची बैठक आयोजित केली पाहिजे.

आरोग्य

- महापालिका किंवा शासकीय रुग्णांलयांशी संबंधित विभागांसह सामाजिक कार्य विभागाने अशा बालकांपर्यंत आरोग्य शिबिरांच्या माध्यमातून पोहोचण्याचे प्रयत्न केले पाहिजे. ज्या मुली वयात आलेल्या आहेत त्यांना नियमितपणे समुपदेशन केले जाऊ शकते. या आरोग्य शिबिरांमध्ये सॅनिटरी नॅपकिन वितरित करण्याची, पुनरुत्पादक आरोग्याविषयी आणि लैंगिकतेबद्दल जागरुकता आणि नियमित तपासणीची व्यवस्था केली जाऊ शकते.
- या बालकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी शहरी प्राथमिक आरोग्य सेवा प्रणाली मजबूत करणे आवश्यक आहे. यामुळे आजार रोखण्यास, गंभीर आजारांचे लवकर निदान करण्यात आणि बालकांमध्ये रुग्णालयाबद्दल परिचिततेची भावना निर्माण करण्यास मदत करेल.
- राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाने त्यांच्या धोरणात्मक दस्तऐवज आणि कार्यक्रमांमध्ये रस्त्यावरच्या बालकांच्या आरोग्याच्या समस्या सोडवण्यासाठी एक धोरण विकसित केले पाहिजे आणि बालकाच्या आरोग्याच्या इतिहासाची नोंद ठेवली पाहिजे.

पोषण

- महिला व बाल विकास विभागाने, मोक्याच्या ठिकाणी (ICDS) माध्यमातून अंगणवाड्या सुरू केल्या पाहिजेत, विशेषतः ज्या ठिकाणी रस्त्यावरील बालकांची

जास्त संख्या असते. दिवसातून कमीतकमी दोनदा बालकांना जेवण मिळू शकेल; यासाठी अशा रस्त्यावरच्या बालकांसाठी शहरभर मोक्याच्या ठिकाणी निवारा सुरू केले पाहिजेत.

- रस्त्यावर राहणाऱ्या कुटुंबांना बीपीएल रेशनकार्डही देण्यात यावेत.

शारीरिक आणि लैंगिक अत्याचार

- बालकांना अत्याचाराचा सामना करावा लागतो आणि सर्वच पोलिस ठाण्यातील विशेष बाल पोलीस युनिट अंतर्गत बाल न्याय अधिनियमात हे समाविष्ट केले जाणे आवश्यक आहे. गैरवर्तनास बळी पडू शकणा-या बालकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी पोलिसांनी सक्रिय भूमिका निभावली पाहिजे.
- संवेदनशील स्थाने ओळखण्यासाठी परिसर आराखडा करणे आवश्यक आहे. विशेष बाल पोलिस युनिट विशेषत: सावध असले पाहिजेत आणि कार्य स्थळांवर किंवा रेल्वेच्या आवारात पाळत ठेवली पाहिजे. कारण या ठिकाणांवरील बालकांसोबत गैरवर्तन होण्याची शक्यता अधिक असू शकते. कामाच्या ठिकाणी जनजागृती मोहीमही राबविली पाहिजे.
- मुंबई पोलिसांच्या गुन्हे शाखेत एक मोबाईल युनिट तयार केले जावे, ज्यामध्ये पोलिस अधिकारी आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांना गस्त घालण्यासाठी आणि रस्त्यावरच्या बालकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी प्रशिक्षित केले जावे, जे बालकांना मदत उपलब्धतेचे आश्वासन देते आणि त्यांना हिंसाचाराची नोंद करण्यास प्रोत्साहित करते.
- राज्य बाल संरक्षण हक्क आयोगाने लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ आणि बाल न्याय (बालकांची काळजी आणि संरक्षण) कायदा २०१५ च्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवले पाहिजे.
- या कारणांसाठी राज्य बाल संरक्षण हक्क आयोगामध्ये एक विशेष कक्ष स्थापन करण्यात यावा. जो रस्त्यावरच्या बालकांवरील अत्याचार रोखण्यावर देखरेख ठेवू शकतो.

निष्कर्ष

बालकांना अमली पदार्थांचे सेवन करण्यापासून रोखण्यासाठी सर्वांनी एकत्र येऊन दृढ प्रतिबद्धता निर्माण करणे महत्त्वाचे आहे. वरील सुचविलेल्या पद्धती शासनास त्यासाठी धोरण ठरविण्यास

मदत करू शकतात. असुरक्षित बालकांपर्यंत पोहोचणे आणि प्रतिबंधाकडे या दिशेने सिद्धांतामध्ये सुस्पष्ट बदल झाला पाहिजे. विविध संस्थांमध्ये परस्पर विभागीय संवाद असणे फार महत्वाचे आहे आणि त्याशिवाय बाल हक्कांवरील कायद्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्यासाठी आणि त्या संबंधित विभागाच्या कार्यक्षेत्राखाली आणून या पोकळीचे निराकरण करण्यासाठी एक आंतर विभागीय समिती असणे आवश्यक आहे. या कार्यक्रमांमध्ये देशातील दारिद्र्य कमी करण्यावर विशेष लक्ष केंद्रित करण्याची आणि रस्त्यावरच्या बालकांमध्ये अंमली पदार्थांचा गैरवापर रोखण्यासाठी त्यांच्या वयोगटातील मुलांच्या दबावाची गरज आहे. तसेच यापुढे, कार्यक्रमाच्या सातत्यासाठी त्यांना शाश्वत संसाधने आणि त्यांचे प्रभावी नियोजन आवश्यक आहे.

बाल व्यापार, बाल कामगार आणि लैंगिक शोषण निर्मूलनासाठी कृती योजना

शिफारसी

१. कोणतीही बालके जी शाळेत जात नाही ती बालमजूर आहेत. म्हणूनच, फौजदारी दुरुस्ती कायदा, ३७०(१) लागू केला जाऊ शकतो आणि कोणत्याही श्रमविषयक बाबी त्यांच्या कार्यक्षेत्रात येण्यासारखा हा महत्त्वाचा कायदा आहे.

२. बालकास व्यस्त ठेवण्यासाठी आणि बालकास शाळेत टिकवून ठेवण्यासाठी गुणवत्ता, मूल्याआधारित शिक्षण आणि मातृभाषेत शिक्षण या पूर्वआवश्यक बाबी असणे आवश्यक आहे.

३. बालकास कुटुंबात पुन्हा सुस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. परंतु कुटुंब स्वतःच बिघडलेले असल्यास, कुटुंब तुटण्याचे कारण लक्षात घेतले पाहिजे.

४. कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याची तातडीची गरज आहे.

५. जिल्ह्यांच्या राष्ट्रीय सीमासह सर्व स्तरांवर बचावलेल्या बालकांची संवेदनशील हाताळणीची गरज आहे.

६. वैयक्तिक स्तरावर व्यक्तीला योग्य उपचार प्रदान करणे आवश्यक आहे.

७. कामगिरीचे देखरेख आणि मूल्यांकन करण्यासाठी योग्य डेटा व्यवस्थापन आवश्यक आहे.

८. न्यायालये बालकांसाठी अनुकूल असणे आवश्यक आहे आणि न्यायाधीशानी संवेदनशीलतेने विचार करणे आवश्यक आहे की, बालक आणि इतर साक्षीदारांना आघात होऊ शकतो. निकाल वेळेवर होणे आवश्यक आहे. तस्करांना सर्व कायदेशीर मार्ग बंद आहेत याची खात्री करण्याचा संकल्प होण्याची गरज आहे. मजबूत खटला आणि कडक शिक्षेमुळे तस्करीसाठी कोणताही मार्ग मोकळा राहणार नाही आणि तो तुरुंगातून बाहेर जाऊन पुनश्च दुसऱ्या बालकास इजा करू शकणार नाही.

९. बाल कामगार आणि तस्करी समाप्त करण्यासाठी समाजात काय केले जात आहे याची तपासणी करण्याची गरज आहे. कोणत्याही एका शासनास किंवा आंतरराष्ट्रीय संस्थेला, राष्ट्रांच्या सहभागाविना आणि राष्ट्र-समाजातील लोकांकडून तळागाळातील पातळीपासून आंतरराष्ट्रीय स्तरापर्यंत माहितीचा प्रसार न करता एकहाती हाताळणे शक्य नाही. माध्यमांकडे साधन आणि पोहोच आहे परंतु ते वास्तवापासून विचलित होत आहेत. बालकामगार आणि तस्करी रोखण्यासाठी आणि त्यांच्या विरुद्ध लढा देण्याच्या प्रयत्नात स्थानिक, प्रादेशिक संस्था तसेच सामाजिक जबाबदारी यंत्रणा (CSR) राज्य बाल हक्क आयोग यंत्रणा एकत्र केल्या जाऊ शकतात.

१०. शिबिरे घेऊन गाव पातळीवर जनजागृती करा. दारिद्र्य, शिक्षणाचा अभाव, भेदभाव यासारख्या बाबींव्यतिरिक्त, लोकांनी गावे सोडण्याचे मुख्य कारण म्हणजे इतरांसारखे भाग्य त्यांना मिळणार नाही ही मानसिकता आहे, म्हणून ही मानसिकता बदलण्याची गरज आहे.

११. लोकांना फसवणूक करणारे, लुटणारे, ठग लबाड बनण्यापासून रोखण्यासाठी सार्वजनिक दृष्टिकोन बदलण्याची गरज आहे. केवळ समुदायाशी संवाद साधल्यास मानसिकता बदलू शकते.

१२. बालविवाहाबद्दल संशोधन करणे अत्यावश्यक आहे. तस्करीसाठी बालकांना विवाह करून देणे, खोटा विवाह लावणे, शिक्षण, नोकरी अशी आमिषे दाखविली जात आहे. तस्करांनी त्यांची कार्यप्रणाली (MO) बदलली आहेत आणि कामाठीपुरासारख्या मध्यवर्ती जागेऐवजी सदनिका वापरले जात आहेत. अनेक सदनिका भाडेतत्त्वावर असताना, त्यांचा हेतू व कशासाठी वापरला जात आहे याचा तपास पोलिसांना करण्याची गरज आहे.

<u>संशोधन</u>

- पळून गेलेली बालके आणि लैंगिक व्यवसाय / तस्करीसाठी सक्ती करणाऱ्या पालकांचे मानसशास्त्रीय प्रबोधन केले पाहिजे.
- तस्करीबाबत जागरूकता असूनही त्यांचे बालक असे भविष्य घडवू शकत नाही असा विश्वास असलेल्या पालकांचे मानसशास्त्रीय प्रबोधन केले पाहिजे.
- स्वयंसेवी संस्थांनी बालविवाहाच्या घटना आणि अशा प्रकरणात प्रथम नोंद अहवाल (FIR) न केल्याच्या घटनेवर संशोधन केले पाहिजे.
- उच्च जोखीम क्षेत्रे ओळखून, कामगार निरीक्षक प्रत्येक गावाला कव्हर करण्यासाठी नियमित सर्वेक्षण करण्यासाठी ग्रामीण प्रशासकीय अधिकाऱ्यांशी समन्वय साधू शकतात.
- स्त्रोत आणि गंतव्यस्थापनातील संरचनात्मक अंतर काढून बचावानंतरच्या निवारा आणि पुनर्वसनाच्या टप्प्यासाठी कमी करणे आवश्यक आहे.
- काळजी आणि संरक्षणाची गरज असलेल्या बालकांना शोधून नियोजन करणे, तसेच जिल्हा, शहर आणि राज्य स्तरावर उपलब्ध असलेल्या सेवा, सुविधा उपलब्ध करून देणे यामध्ये शासकीय पुढाकार महत्त्वाचा आहे.
- बालकांच्या तस्करीमध्ये सशस्त्र संघर्षाच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
- डेटिंग साईट्सच्या वापरकर्त्यांची प्रोफाईल, मसाज पार्लर इत्यादी सारख्या संशोधनामध्ये युवा गटांना सामील करणे.

अभिप्राय

- बालमजुरीच्या प्रश्नांवर जनजागृती आणि वचक निर्माण करण्याची गरज आहे.
- बाल कामगार आणि तस्करी समाप्त करण्यासाठी (CSR)यंत्रणा बळकट करणे.

रणनीती

- बालकामगार आणि तस्करीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी कायद्याच्या दंडात्मक बाबींपेक्षा प्रतिबंधात्मक बाबींवर लक्ष केंद्रित करण्यात य़ावे.
- दारू बंदी अत्यावश्यक आहे, कारण असे आढळून आले की, महाराष्ट्र महिला आयोगाच्या ७०% प्रकरणांमध्ये पति मद्यपानाशी संबंधित असतात त्यामुळे बालकामगार आणि तस्करी यामध्ये वाढ होते..
- बालकांचे हक्क ओळखणे, त्यांचे संरक्षण करणे आणि अंमलबजावणीमध्ये सहभागी असलेल्या प्रत्येक संस्थांचा, घटकांचा बहूविध दृष्टीकोन असणे आवश्यक आहे.
- तस्करी करणाऱ्यांकडून होणारा धोका लक्षात घेऊन जेथे वास्तविक अत्यावश्यक असेल तेथे गस्त घालण्यासाठी, गहन आणि वेळखाऊ कार्यात प्रेरणा व प्रोत्साहन देण्याची गरज आहे. उत्कृष्ट कामगिरीसाठी बक्षीस देणे, संस्थात्मक करणे आवश्यक आहे.
- गाव व जिल्हा बाल संरक्षण समित्या मजबूत करुन बालसंरक्षणाचे विकेंद्रीकरण करणे.
- सुटका झालेल्या बालकांना (सर्व्हायवर्स) समुदायातील कार्यकर्ते आणि बदल घडवून आणण्याची क्षमता असणारे प्रशिक्षण देणे.
- मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क कायद्यामध्ये नमूद केल्यानुसार कौशल्य आधारित, मूल्या आधारित आणि मातृभाषा आधारित शिक्षणाची अंमलबजावणी करणे.
- बाल मजूर ठेवणा-या कुटुंबांचा सामाजिक बहिष्कार आणि बालमजुरी करणाऱ्या आस्थापनांचा आर्थिक बहिष्कार करणे.
- दुकाने आणि आस्थापनांनी त्यांच्या आवारात बालमजुरी करण्यास मनाई केलेल्या नोटिसा दर्शविल्याची खात्री करून घेणे.

बालकांसाठी अनुकूल बाबी

- हंगामी स्थलांतर आणि बालकांची काळजी घेण्याची सुविधा.
- पोलीस ठाणी व न्यायालये बालस्नेही असणे आवश्यक आहे.
- वैयक्तिक काळजी आराखडयात आघाताची काळजी, उपचार समाविष्ट करणे आवश्यक आहे.
- माहिती पुस्तिका / कोश यामध्ये, मागणी व पुरवठ्यापेक्षा स्त्रोत आणि साधन वापर करणे.

समन्वय

- बाल हक्क विभाग, मंत्रालय, आयोग यांच्यात राष्ट्रीय समन्वय.

- उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, दिल्ली, छत्तीसगड, महाराष्ट्र आणि राजस्थान या राज्यांनी सहकार्य करणे आवश्यक आहे, कारण ही राज्ये बालकांच्या अपहरणाची उच्च घनता क्षेत्र आहेत.
- पीडितांच्या सुटकेसाठी आणि पुनर्वसनासाठी आंतर विभागीय कृती दल तयार करणे आणि त्यांचे व्यवस्थापन करणे.
- सरकारच्या कार्यास पाठिंबा देण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांची भागीदारी महत्त्वपूर्ण आहे.
- स्वयंस्फूर्तीने माहितीचे प्रदान करणे, प्रवृत्ती किंवा कल याबाबतची माहिती श्रम विभाग, महिला व बाल विकास, राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी विभाग, गृह मंत्रालय यांना देऊन पुराव्यावर आधारित धोरणे व उपाययोजना सक्षम करणे.
- आंतरराज्यीय तस्करीच्या प्रकरणांमध्ये राज्यांच्या निवासी आयुक्तांचा समावेश करणे.
- सुटकेपूर्वी स्त्रोत आणि लक्ष्य यावरील संसाधनांची योजना तयार करणे आणि याची खात्री करणे.
- बालकांसाठी आवश्यक सेवांशी उदाहरणार्थ, शिक्षण, आरोग्य, पोलीस, न्यायपालिका, दिव्यांगांसाठी सेवा इत्यादी; समन्वय साधणे.
- मंत्रालयासाठी निधी वितरण करणेसाठी, पायाभूत सुविधाचे हस्तांतरण करणेसाठी तसेच अंमलबजावणासाठी कालमर्यादा आवश्यक आहे.

भारतीय दंड संहितेच्या सुधारित तरतुदींचा वापर

- फौजदारी प्रक्रिया सुधारणा अधिनियम २०१३, कलम ३७०(१) मध्ये बाल कामगार व्याख्या, व्याप्ती, प्रकार यासंबंधी अर्थ आणि स्पष्टीकरणांचे स्पष्ट आणि विस्तृत वर्णन केल्याने बालकामगारांच्या तस्करीविरुद्ध कारवाई करण्यास प्रचंड वाव आहे. उदाहरणार्थ, फसवणूक आणि लबाडी यासह बालमजुरीच्या व्याप्ती आणि व्याख्या आणि प्रकारांवर आधारित खोटे निमित्त वापरुन केलेली तस्करी त्याच्या कार्यक्षेत्रात येईल.
- तळागाळात यासंबंधी प्रकरणे नोंदविण्यास अनिच्छा असल्याने वेठबिगार पद्धती उच्चाटन अधिनियम १९७६ आणि बालकामगार (प्रतिबंध आणि विनियमन अधिनियम १९८६) अधिनियमांतर्गत गुन्हे नोंदविण्यास संवेदनशील करण्याचे प्रशिक्षण करणे.
- कायदेशीर तरतुदींची काटेकोर अंमलबजावणी जसे की बाल तस्कर / मालकांना अटक करणे आणि त्यांची आस्थापना कायमस्वरूपी बंद करणे.
- निवासी संकुले / टाउनशिपमध्ये अनेक सदनिकांच्या भाडेपट्टीचा मागोवा घेणे.

बाल कल्याण अधिकारी

- बाल संरक्षण, बाल कामगार आणि बाल तस्करीबाबत जागरूकता.

<u>असुरक्षित बालक (विशेषतः रस्त्यावरची) यांच्यात मादक पदार्थांचा वापर बंद करण्याबाबत मार्गदर्शक तत्त्वे</u>

शिफारसी

रस्त्यावरच्या बालकांमध्ये अमली पदार्थांचा वापर बंद करण्यासाठी समस्येवर सर्वकष उपाय केला पाहिजे. शासनाचे महिला व बाल विभाग, पोलीस, गृह, आरोग्य, नगरविकास, सामाजिक न्याय इत्यादी सर्व प्रमुख सहभागी विभागांनी संबंधित यंत्रणांनी, स्वयंसेवी संस्था व इतर सर्व संबंधितांनी एकत्रितपणे अमली पदार्थांचे वापर बंद करण्यासाठी कार्य केले पाहिजे.

१. प्रतिबंधात्मक / प्रबोधनात्मक

अ. अंमली पदार्थ वापरणाऱ्या रस्त्यावरच्या बालकांची काळजी घेण्यासाठी संस्थांद्वारे मदत.

- महाराष्ट्रात प्रत्येक जिल्ह्यात अंमली पदार्थ वापरणाऱ्या बालकांसाठी विशेष घरे.
- ही आश्रयस्थाने वैद्यकीय आणि मनोवैज्ञानिक काळजीसाठी सुविधांनी सुसज्ज आहेत याची खात्री करून घ्या.
- स्वयंसेवी संस्थाव्दारे पुरविल्या जाणाऱ्या कौशल्य विकास आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण यावर लक्ष केंद्रित करणारे पुनर्वसन प्रयत्न.
- निवाराघर चालविण्यात ज्याठिकाणी शासन अक्षम आहे अशा स्थितीत, स्वयंसेवी संस्थांची मदत घेणे. उत्तरदायित्व टिकवून ठेवण्यासाठी अशा आश्रयस्थानांच्या कामकाजावर नियमितपणे देखरेख ठेवण्यासाठी शासकीय अधिकारी आणि नागरी संस्था यांच्यासह एक देखरेख संस्था असावी.

आ. रस्त्यावरच्या बालकांच्या असुरक्षिततेवर आणि अंमलीपदार्थावरच्या गैरवर्तनावर लक्ष वेधण्यासाठी नवीन राज्यव्यापी जाहिरात मोहीम विकसित करणे.

इ. मदय आणि तंबाखूचा प्रसार करण्यासाठी दिलेल्या जाहिरातीच्या बरोबरीने मदय आणि तंबाखूशी संबंधित आरोग्याच्या जोखमीचे चित्रण करणाऱ्या प्रति-जाहिरातींसाठी माध्यमाला

वेळ आणि जागा उपलब्ध करून देण्यासाठी दूरदर्शन, रेडिओ आणि केबल ऑपरेटर, प्रिंट आणि इतर माध्यमांना विनंती करणे.

ई. रस्त्यावरील बालकांना मदय आणि अंमली पदार्थांच्या वापर प्रतिबंधाबाबत माहिती देण्यासाठी कार्यक्रम तयार करण्याच्या प्रक्रियेत उच्च-जोखीम असलेल्या तरुणांना / बालकांना सामील करणे.

उ. बहुतेक रस्त्यावरची बालके मादक पदार्थांच्या व्यसनाधीन असतात. म्हणून अशा बालकांना शोधण्यासाठी एक सर्वेक्षण करणे. या प्रकारच्या सर्वेक्षणात राज्य शासन क्षेत्रस्तरीय कार्यालयातील अधिकाऱ्यांचा उपयोग करू शकते. या प्रक्रियेत स्वयंसेवी संस्थाचे सहाय्य उपयुक्त ठरू शकते.

ऊ. रस्त्यावर राहणाऱ्या कुटुंबांचे पुनर्वसन करणे, राज्य शासनाने विद्यमान योजनांतर्गत या कुटुंबांचे पुनर्वसन करण्याची तरतूद करावी किंवा या उद्देशासाठी नवीन योजना तयार करावी.

ए. कौशल्य विकासाचे शिक्षण देणे. कौशल्य विकासासाठी रस्त्यावरील बालकांना शिक्षण द्यावे. अशा बालकांना कौशल्य विकासासाठी शिक्षण देण्यासाठी राज्य शासनाने एक यंत्रणा विकसित करणे अत्यावश्यक आहे आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण देखील देण्यात यावे.

२.सुधारणात्मक

अ. व्यसन असलेल्या प्रत्येक बालकास व्यसनमुक्तीच्या उपचारासाठी प्रवेश मिळणे आवश्यक आहे.

आ. प्रत्येक रुग्णालयाने, शासकीय किंवा अशासकीय काहीही असो, औषधोपचार करणा-या डॉक्टरांव्दारे व मानसशास्त्रज्ञांव्दारे दिवसरात्र / २४ x ७ उघडे असलेले काउंटर उपचारांसाठी उपलब्ध करुन दिले पाहिजे. रस्त्यावर राहणा-या बालकांना मोफत सेवा दिली पाहिजे.

३. दंडात्मक

अ. बाल न्याय अधिनियम २०१५ कलम १४ अन्वये "काळजी आणि संरक्षणाची गरज असलेल्या बालकाची" व्याख्या म्हणून मानकांमध्ये रेल्वे, रेल्वे स्थानक, प्रतिबंधित भागात आढळलेल्या बालकाला बाल कल्याण समितीसमोर सादर करणे अनिवार्य आहे.

आ. संपूर्ण राज्यातील पोलीस दलाला विशेषत: विशेष बाल पोलीस पथकाला बळकटी देणे

इ. रस्त्यावर अंमली पदार्थ वापरताना किंवा विक्री करताना पकडलेल्या कोणत्याही बालकास थेट बाल न्याय मंडळासमोर सादर करणे.

ई. बाल न्याय अधिनियम, २०१५ च्या कलम ७७ नुसार बालकांना औषधांच्या पुरवठा किंवा विक्रीवर बंदी घालण्यासाठी स्वंयप्रेरणेने कृती करणे. (जो एखाद्या सक्षम वैदयकीय व्यावसायिकाच्या आदेशाव्यतिरिक्त कोणत्याही बालकास कोणत्याही मादक पदार्थ किंवा कोणतेही मादक औषध किंवा तंबाखूजन्य पदार्थ किंवा मानसोपचार पदार्थ देईल किंवा देण्यास कारणीभूत असेल तर त्यास कठोर कारावासाची शिक्षा सात वर्षांपर्यंत वाढीव मुदतीची होऊ शकते आणि एक लाख रूपयांपर्यंत दंड होऊ शकतो.)

४. निधी / संसाधने

अ. अंदाजपत्रकाची तरतूद करणे, असुरक्षित रस्त्यांवरील बालकांसाठी आश्रयस्थान उभारण्यासाठी आणि वैद्यकीय व इतर सर्व आवश्यक सुविधा पुरवण्यासाठी स्वतंत्र अंदाजपत्रक शीर्ष / उपशीर्ष वाटप केले जावे. राज्य शासनाने संबंधित सर्व योजना, आयोजन, जनजागृती कार्यक्रम इत्यांदींसाठी तरतूदी केल्या पाहिजेत.

आ. मादक द्रव्यांशी संबंधित काही गुन्हयांकरिता दोषी ठरलेल्या व्यक्तींकडून दंड वसूली वाढवणे.

इ. दरवर्षी मादक पदार्थांचे नियंत्रण मंडळामध्ये वसूल केलेले आणि जमा केलेले दंड प्रमाणित करणे. तसेच मदय व अंमली पदार्थ गैरवर्तन प्रतिबंधक आणि उपचार कार्यक्रमांसाठी इतर कोणत्याही वाटप न झालेल्या निधीचे वाटप करणे.

ई. मादक पदार्थ पेय करांनी मिळणा-या वाढीव उत्पन्नाचा काही भाग, त्याचे सेवन करणा-या रस्त्यावरील बालकांसाठी असलेल्या विशेष आश्रयस्थांनाना देणे.

उ. मदय आणि तंबाखूवरील कर वाढविणे आणि पदार्थांच्या गैरवापर प्रतिबंध आणि उपचारांसाठी या महसुलाचे उत्पन्न वाढवणे.

५. देखरेखीबाबत उपाययोजना

अ. असुरक्षित बालकांव्दारे अंमली पदार्थ वापराच्या निर्मूलनासाठी केलेल्या सर्व कामांवर देखरेख ठेवण्यासाठी, राज्य शासनाने या उद्देशाने गठीत केलेल्या देखरेख यंत्रणा विकसित करणे.

आ.राज्य शासनाचे विभाग, त्यांची अधिनस्त कार्यालये, या क्षेत्रात कार्यरत स्वयंसेवी संस्था, पंचायती राज संस्था यांच्यात अंमली पदार्थांच्या व्यसनाधीनतेच्या उच्चाटनासाठी उपाययोजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी समन्वय वाढवणे.

इ. सर्व संबंधित कायद्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करणे.

ई. एक धोरण असे तयार करणे. ज्यामध्ये करावयाच्या उपाययोजना, योजना तयार करणे, अर्थसंकल्पीय तरतुदी, अंमलबजावणी करणाऱ्या एजन्सींजमध्ये समन्वय, संबंधित कायद्यांची अंमलबजावणी आणि असुरक्षित बालकांव्दारे अंमली पदार्थांचा वापर दूर करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या इतर संबंधित बाबींचा समावेश करणे.

महत्त्वपूर्ण सल्लामसलती ....

सन २०१६-१७ मध्ये बाल हक्कांच्या संरक्षणासाठी मा. सचिवांची भेट

दि. ४/४/२०१६ ते ६/४/२०१६

शाळाबाह्य मुलांनी पुन्हा शाळेत रमावे यासाठी मार्गदर्शक विचार-विमर्श व सल्लामसलत या विषयावर राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोगाने आयोजित कार्यक्रमात भाग घेण्यासाठी नवी दिल्ली येथे भेट दिली.

दि. २५/४/२०१६ ते २६/४/२०१६

पोलीस विभाग, शिक्षण विभागाचे अधिकारी, बालकल्याण समितीचे सदस्य, बाल न्याय मंडळ इत्यादींसोबत लैंगिक गुन्हयांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२, बाल न्याय कायदा आणि मोफत सक्तीचा शिक्षणाचा हक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीबाबत आढावा बैठक घेण्यासाठी अमरावती आणि अकोला येथे भेट दिली.

दि. २०/५/२०१६ ते २१/५/२०१६

चंदीगड येथील बाल हक्कांसंबंधी राष्ट्रीय कार्यशाळेत भाग घेण्यासाठी मा. सचिव उपस्थित होते.

दि. ३०/६/२०१६ ते २/७/२०१६

बाल हक्कांच्या संरक्षणावरील साधन पुस्तिका तयार करण्याच्या विषयावर (राष्ट्रीय बाल संरक्षण हक्क आयोजित दिनांक ३०/६/२०१६ रोजी झालेल्या बैठकीस उपस्थित राहण्यासाठी नवी दिल्लीला येथे भेट दिली व दिनांक १/७/२०१६ रोजी प्रादेशिक परिषदेसंदर्भात राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोगाच्या सदस्यांशी चर्चा केली.

दि. १४/७/२०१६ ते १५/७/२०१६

पोलीस विभाग, शिक्षण विभागाचे अधिकारी, बाल कल्याण समितीचे सदस्य, बाल न्याय मंडळ इत्यादींसह लैंगिक गुन्हयांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२, बाल न्याय कायदा व मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीबाबत आढावा बैठक घेण्यासाठी वर्धा व यवतमाळ येथे भेट दिली आणि यवतमाळचे जिल्हाधिकारी, पोलिस अधीक्षक, महिला व बालविकास अधिकारी, बाल कल्याण समिती सदस्यांसह यवतमाळ येथील दर्डा एज्युकेशन सोसायटी अंतर्गत संचलित शाळेत घडलेल्या घटनेसंदर्भात चर्चा करण्यात आली.

दि. २३/७/२०१६

उमरखाडी बालगृहास भेट दिली. बालगृहात राहणाऱ्या बालकांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी वेगवेगळ्या शिफारसी केल्या ज्या प्रामुख्याने बालकांशी निगडीतबाबींचा निपटारा करणे आणि त्यांना संबंधित ठिकाणी पाठविणेबाबत आहेत.

दि. १७/०८/२०१६ ते १९/८/२०१६

सिव्हील रिट याचिका क्र. ८४/२०१३ फोरम फॉंर फेअरनेस विरुद्ध भारत सरकार या न्यायालयीन प्रकरणी श्री. मुकेश गिरी माजी सरकारी वकील, महाराष्ट्र शासन, यांच्याशी चर्चा करण्यासाठी भेट दिली.

दि. २९/८/२०१६ ते ३०/८/२०१६

लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२ बाल न्याय कायदा आणि मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा हक्काच्या अंमलबजावणीबाबत आढावा घेण्यासाठी पोलीस विभाग, शिक्षण विभाग अधिकारी, बाल कल्याण समितीचे सदस्य, बाल न्याय मंडळ इत्यादी समवेत नाशिक येथे बैठक घेण्यात आली. तसेच निरीक्षणगृहाची तपासणी करण्यात आली.

दि. १८/१०/२०१६ ते १९/१०/२०१६

बालविवाहाच्या मुद्द्यावर राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोगाच्या वतीने आयोजित बैठकीस उपस्थित राहण्यासाठी नवी दिल्ली येथे भेट दिली.

दि. १७/११/२०१६ ते १८/११/२०१६

राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग आणि भारतीय स्त्री शक्ती यांच्या वतीने इंडियन इंन्स्टिट्यूट ऑफ पोलिटिकल ॲडमिनिस्ट्रेशन(IIPA) नवी दिल्ली, येथे "स्मार्ट सिटीज विथ फोकस ऑन इनक्लुजिव जेंडर एम्पावरमेंन्ट" विषयावरील आयोजित चर्चासत्रात सहभागी होण्यासाठी भेट दिली.

दि. ३०/११/२०१६

बाल कामगार आणि तस्करी केलेल्या बालकांची सुटका आणि पुनर्वसन करण्याच्या विषयावर संबंधित क्षेत्रात कार्य करणा-या सामाजिक संस्था आय. जे. एम, सेव्ह दि चिल्ड्र,न इम्पल्स एनजीओ नेटवर्क इत्यादी यांच्या समवेत चर्चा करण्यासाठी नवी दिल्ली येथे भेट दिली.

दि. ५/३/२०१७

उत्तर प्रदेशातून येणाऱ्या बाल कामगार आणि तस्करीच्या बालकांना त्यांचा सुटका व पुनर्वसन करण्यासाठी सन २०१६-१७ च्या कृती आराखड्यानुसार ठरलेल्या बाबीं संदर्भात उत्तरप्रदेशातील अधिका-यांसोबत पाठपुरावा.

महत्त्वाच्या बैठका

१. आयोगाच्या बैठका

वर्षाच्या दरम्यान आयोगाच्या बैठका दि.१६ सप्टेंबर २०१६ आणि दि. २३/१२/२०१६ रोजी घेण्यात आल्या.

लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२-ची देखरेख आणि अंमलबजावणी कार्यशाळा

पोलीस अधिकारी, बाल कल्याण समिती आणि बाल न्याय मंडळ सदस्यांसाठी लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ वर एक दिवसाची कार्यशाळा ३० जानेवारी २०१७ रोजी वायएमसीए इंटरनॅशनल, मुंबई सेंट्रल येथे महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग व वर्ल्ड व्हिजन इंडिया- MCI- मुंबई संयुक्त विदयमाने आयोजित

दि. ३० जानेवारी २०१७ रोजी वायएमसीए इंटरनॅशनल, मुंबई सेंट्रल येथे पोलीस अधिकारी, बाल कल्याण समिती सदस्य आणि महिला व बाल विकास विभाग अधिकाऱ्यांसाठी लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२ विषयावर एक कार्यशाळा घेण्यात आली. यात एकूण ५७ सहभागी, धारावी कार्यक्षेत्रातील पोलिस अधिकारी, बाल न्यायमंडळचे सदस्य, बाल कल्याण समितीचे सदस्य सहभागी होते. वर्ल्ड विजन इंडिया च्या संयुक्त विद्यमाने ही कार्यशाळा घेण्यात आली.

उद्घाटन सत्र - स्वागतपर भाषण श्रीमती लीना मकासरे यांनी दिले. त्या म्हणाल्या कर्तव्य बजावणारे पोलीस अधिकारी कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी जबाबदार असतात. पोलीस अधिकारी, बाल कल्याण समिती सदस्य आणि महिला व बाल विकास विभाग अधिका-यांना पोक्सो (लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा,२०१२) कायदा २०१२ वरील जागृतीबाबतच्या कार्यशाळेच्या उद्देशावर त्यांनी भर दिला.

सत्र १.

लैंगिक अत्याचाराच्या गुन्ह्यांतील बाधित बालकांसाठी शासनाच्या विविध योजना

हे सत्र माजलिस संस्थेच्या वकील पूजा कुटे यांनी घेतले. त्यांनी असे नमूद केले की, मुख्य उद्दिष्टांमध्ये बालकांसाठी विशेष तरतूदी आहेत. नियम ७ नुसार बालकांची तातडीची आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी अंतरिम नुकसान भरपाईची तरतूद आहे. "मनोधैर्य" योजना ही बालकांसाठी फायद्याची आहे. यानुसार रूपये ३ लाख आर्थिक मदत बलात्कार, लैंगिक अत्याचार आणि शारिरीक अपंगत्व अशा प्रकरणांबाबत आहे.

पोक्सो लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ च्या तरतूदीनुसार बाधित बालकांच्या संदर्भात वैद्यकीय तपासणी आणि वैद्यकीय कार्यपद्धतीबाबत माहिती देते. तसेच FIR दाखल करण्याची प्रक्रिया, घटनास्थळाची माहिती देणे आणि बाधित बालकाची वैदयकीय तपासणी करणे, या तिन्ही प्रक्रीयेमध्ये बाधित बालिकेसोबत महिला कॉन्स्टेबलची सोबत असणेबाबत तरतुदी आहेत.

सत्र २

पोक्सो कायदयांतर्गत गुन्हा नोंदवण्याकरिता बालकांचे विशेष पोलीस (स्थानिक) पथकाची भूमिका,

प्रेरणा संस्थेच्या संस्थापक श्रीम. प्रिती पाटकर यांनी कार्यभार स्वीकारला आणि बाल लैंगिक अत्याचारा विरुद्धच्या कायद्यांच्या विकासाचे टप्पे याबद्दल सादरीकरण केले. पोक्सो कायदा संरक्षण, प्रतिबंध, पुनर्वसन आणि आघातातून शारिरीक , मानसिक उभारणी करते. या संदर्भात मथुरा बलात्कार प्रकरणातील संबंधित उदाहरण दिले. बाल हक्क आणि महिला संघटनेने या लैंगिक अत्याचाराच्या प्रकरणात मथुराला न्याय मिळावा म्हणून लढा दिला. मुलीवर अत्याचार झालेल्या प्रकरणात स्थानिक पोलिसांची मोठी भूमिका आहे. स्थानिक पोलिसांना वैद्यकीय तपासणीसाठी सोबत घ्यावे लागते. कारण कलम १९ च्या उपकलम ५ मध्ये काळजी व संरक्षणाची आवश्यकता असल्यास, बालकाला समजून घेण्यास मदत केली जाते. निवेदन घेताना पोलिसांनी बालकांसाठी अनुकूल जागा शोधली पाहिजे. यात महिला पोलिसांची उपस्थिती महत्त्वाची आणि अनिवार्य आहे. पीडित मुलीची साधी भाषा नोंदवली पाहिजे. अपंग किंवा बहिरा आणि मूका असलेल्या पीडितांसाठी एक विशेष शिक्षक असणे आवश्यक आहे. पोलिस कर्मचाऱ्यांचे बाल कल्याण समितीशी सलोख्याचे संबंध असणे आवश्यक आहे. कलम २६ आणि २७ बालकाचे विधान कसे नोंदवावे याबद्दल सांगते. कलम

२४ महत्वपूर्ण आहे कारण हे एखाद्या पिडीताला खटल्यापर्यंत आणि खटल्यानंतर आरोपींपासून कसे संरक्षित केली जाऊ शकते याबद्दल मार्गदर्शन करते. तसेच पोलिसांनी कार्यक्षेत्रातील स्वयंसेवी संस्थांची यादी तपासावी. पोलिसांनी विचारपूस करताना बालकाला प्रामुख्याने डोळ्यासमोर ठेऊन प्रश्न विचारावेत.

सत्र ३

अधिनियम कलम १९ च्या कायद्यांतर्गत पोक्सो कायद्यातील तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी व्यक्तीची भूमिका - रेनिता मेनेझिस व्दारा

आय.जे.एम. संस्थेच्या अँडव्होकेट रेनिता मेनेझिस यांनी हे सत्र घेतले. गुन्हयाच्या प्रत्येक अहवालामध्ये पोलीस युनिटव्दारे ठेवलेल्या पुस्तकामध्ये क्रमांक प्रविष्ट करणे, लेखी नोंद करणे गरजेचे असल्याचे संबोधित केले.

पोक्सो प्रकरणे हाताळताना, लैंगिक गुन्हयांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ अंतर्गत कोणत्या तरतूदी लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे याबाबत त्यांनी संबोधित केले.

- कलम १९ च्या तरतुदींनुसार बालकास त्याचे लेखी निवेदन देताना सहाय्य करणे, आवश्यक असेल तेव्हा दुभाषी व भाषांतरकाराची मदत उपलब्ध करून देणे, घटनेची माहिती मिळाल्यापासून २४ तासाच्या आत बाधित बालकास, काळजी व संरक्षण आवश्यक असलेल्या बालकांचा दवाखाना / निवारागृह येथे प्रवेश करणे, कारणांची लेखी नोंद करून अहवाल सादर करणे, स्थानिक पोलिसांनी घटनेची माहिती बाल कल्याण समिती आणि स्पेशल कोर्ट यांना देणे आवश्यक आहे.
- कलम २० अन्वये बाधित बालकांच्या बाबतीत पोलिसांना कोणत्याही माध्यमांमार्फत शोषण होईल अशा प्रकरणांची नोंद करण्यास प्रसार माध्यमे, फोटोग्राफीक सुविधा यांना प्रतिबंध करणे.

- कलम २१ अन्वये, कलम १९ मध्ये नमुद घडलेला गुन्हा एखादी व्यक्ती कलम २० खाली लेखी नोंदवू शकली नाही तर ६ महिन्यापर्यंत कारावासाची शिक्षा किंवा दंड किंवा दोन्हीही शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे. कंपनी किंवा संस्थेच्या प्रमुख त्यांच्या अधिनस्त कर्मचा-यांबाबतीत घडलेल्या गुन्ह्यांबाबत लेखी नोंद न केल्यास एक वर्षापर्यंत कारावास व दंड अशी शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे.
- कलम २२ अन्वये उपकलम ३,५,७,९ अंतर्गत कोणत्याही व्यक्तीने वाईट हेतूने खोटी तक्रार किंवा चुकीची माहिती दिली तर अशी व्यक्ती सहा महिन्यांची कैद किंवा दंड किंवा दोन्ही शिक्षेस पात्र असते. जर एका बालकाने खोटी तक्रार किंवा खोटी माहिती दिली तर, असे बालक शिक्षेस पात्र नसते.

  बालक नसणा-या कोणत्याही व्यक्तीने, एखाद्या बालकाविरुद्ध जाणून-बुजून खोटी माहिती, खोटी तक्रार दिली, जेणेकरून या कायद्यानुसार असे बालक गुन्हेगार ठरू शकते, तर अशा व्यक्ती एक वर्षाच्या कैद साठी किंवा दंडासाठी किंवा दोन्हीसाठी शिक्षेस पात्र असेल.
- कलम २३ अन्वये प्रसारमाध्यमांनी बालकांची ओळख गोपनीय न ठेवता जाहीर केली वा असे तपशील प्रसिद्ध केल्यास दंडनीय गुन्हा ठरून, किमान सहा महिन्यांचा आणि कमाल एक वर्षाचा तुरुंगवास आणि आर्थिक दंड किंवा दोन्ही शिक्षेची तरतूद आहे.
- कलम ३६ अन्वये आरोपीची उलट तपासणी सुरू असताना बालकाच्या उपस्थितीची आवश्यकता नाही.

सत्र ४

पोक्सो कायद्याअंतर्गत बालकांचा हक्क - कविता नायर भाटिया यांच्याव्दारे

लैंगिक शोषणाची सुमारे ५२% प्रकरणे नोंदवली गेली असून उर्वरीत प्रकरणांची नोंद झाली नाही. "बालकाचे सर्वोत्कृष्ट हित" लक्षात घेऊन "लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२" तयार करण्यात आला. दोन प्रकरणांची उदाहरणे दिली आणि सहभागींना "लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२" च्या दृष्टीकोनातून पाहण्यास सांगितले. त्यांनी प्रामुख्याने खालील मुद्द्यावर भर दिला.

- संरक्षणाचा अधिकार - बालकांविरुद्ध खोटी तक्रार शिक्षेस पात्र आहे.
- सन्मानाचा हक्क - वैद्यकीय तपासणीच्या बाबतीत राखणे.
- बालकांसाठी अनुकूल जागेचा अधिकार - सोप्या भाषेचा वापर, सहाय्य करणारी व्यक्ती ही बालकाची आवडीप्रमाणे असेल, बालक आरोपीच्या संपर्कात येणार नाही.

- संमतीचा अधिकार.
- सुरक्षिततेचा अधिकार - एखाद्या सहाय्यक व्यक्तीबरोबर रहाणे आणि आरोपींशी संपर्क न साधणे.
- काळजी आणि संरक्षणाचा अधिकार - दिव्यांग बालकासाठी प्रशिक्षक / अनुवादकांची तरतुद.
- गोपनीयतेचा अधिकार - प्रसार माध्यमांनी ओळख लपविणे.
- जलद न्यायाचा हक्क - १ वर्षाच्या आत न्याय आणि पुरावा ३० दिवसात नोंदविला जातो.

STATEMENT OF ACCOUNTS

Revised (16-17

MAHARASHTRA STATE COMMISSION FOR PROTECTION OF CHILD RIGHTS, MUMBAI
3RD FLOOR GOVT. TRANSPORT SERVICE S.P ROAD WORLI, MUMBAI
REVISED INCOME AND EXPENDITURE ACCOUNTS FOR THE YEAR ENDED 31ST MARCH 2017

EXPENDITURE	SALARY	NON-SALARY	OTHERS
Salary & Allowances	6,467,000.00		
Audit Fees		55,000.00	
Convention Expenses		510.00	163,161.00
Conveyance Expenses		70,468.00	
Printing & Stationery		57,054.00	119,302.00
Tour & Travelling Expenses		113,216.00	24,086.00
Advertisement		15,939.00	351,431.00
Allowance to Secretary		143,874.00	
AMC of Computers		19,250.00	
Interest on GPF		1,656.00	
Electricity Expenses		131,930.00	
Car Running Charges		225,525.00	
Language Translation Charges		10,500.00	
Event Expenses		7,000.00	
Misc. Expenses		126,557.00	2,730.00
Postage Expenses		50,517.00	160.00
Professional Fees		27,830.00	
Repairs of Vechicle		43,000.00	
Telephone Expenses		59,398.00	
Repairs & Maintenance		150,952.00	-
Books & Periodicals		191,912.00	
RTI Fees			350.00
Depreciation	1,350.00	340,308.00	
Excess of Income Over Expenditure	**738,250.00**		**223,813.00**
	7,206,600.00	**1,842,396.00**	**885,033.00**

INCOME	SALARY	NON-SALARY	OTHERS
Grant Received:	-	-	-
Salary & Allowances	7,206,600.00	-	-
Non-Salary	-	1,296,800.00	-
UNICEF	-	-	808,792.00
NCPCR	-	-	75,891.00
Other Income			
Bank Interest	-	22,698.00	-
RTI Fees			350.00
Excess of Expenditure over Income	-	**522,898.00**	-
	7,206,600.00	**1,842,396.00**	**885,033.00**

Bikash Kumar Gupta
Partner, K. K. Chanani & Associates
Chartered Accountants
Membership No: 302730

Mumbai, the 17th October' 2017

Attested

Secretary
Maharashtra state
commission for protection
of child rights, Mumbai

Assistant Administrative officer-cum-Accounts Officer

Assistant Administrative Officer-
cum-Accounts Officer
Maharashtra State Commission for
protection of child Rights, Mumbai.

MAHARASHTRA STATE COMMISSION FOR PROTECTION OF CHILD RIGHTS, MUMBAI
3RD FLOOR GOVT. TRANSPORT SERVICE S.P ROAD WORLI, MUMBAI
REVISED RECEIPT AND PAYMENT ACCOUNTS FOR THE YEAR ENDED 31ST MARCH 2017

RECEIPTS	SALARY	NON-SALARY	OTHERS	PAYMENTS	SALARY	NON-SALARY	OTHERS
Opening Balance:				Salary & Allowances	6,446,929.00	-	-
State Bank of India	-	236,284.00	29,987.00	Convention	-	510.00	163,161.00
RBI PLA	375,528.00	-	-	Printing & Stationery	-	57,054.00	119,302.00
Cash in Hand	-	9,601.00	-	Tour & Travelling Expenses	-	113,216.00	24,086.00
Cheque In Hand	-	15,000.00	-	Conveyance Expenses		70,468.00	
	375,528.00	**260,885.00**	**29,987.00**	Advertisement	-	15,939.00	351,431.00
				Allowance to Secretary	-	143,874.00	-
Grant Received:				AMC of Computers	-	19,250.00	-
Salary & Allowances	7,206,600.00	-	-	Car Running Charges		225,525.00	-
Non-Salary	-	1,296,800.00	-	Electricity Expenses	-	137,730.00	-
UNICEF	-	-	808,792.00	Language Translation Charges	-	10,500.00	-
NCPCR	-	-	80,000.00	Misc. Expenses	-	126,557.00	2,730.00
	7,206,600.00	**1,296,800.00**	**888,792.00**	Postage Expenses	-	50,517.00	160.00
				Repairs of Vechicle	-	43,000.00	-
Other Receipts				Telephone Expenses		61,031.00	-
Bank Interest	-	22,698.00	-	Repairs & Maintenance	-	150,952.00	-
GPF Fund Withdrawn	130,000.00	-	-	Event Expenses	-	7,000.00	-
Festive Advances	30,000.00			Furniture and Fixtures	-	44,946.00	-
RTI Fees			350.00	GPF Advance Given	130,000.00	-	
				Professional Fees	-	22,862.00	-
				Festive Advances given	30,000.00		
				Interest on GPF		1,656.00	
				Grant Refunded			4,109.00
				RTI Fees			350.00
				Closing Balance:			
				Cash in Hand	-	5,631.00	1,511.00
				State Bank of India	-	272,165.00	142,928.00
				RBI PLA	1,135,199.00	-	109,361.00
Total	**7,742,128.00**	**1,580,383.00**	**919,129.00**	**Total**	**7,742,128.00**	**1,580,383.00**	**919,129.00**

Bikash Kumar Gupta
Partner, K. K. Chanani & Associates
Chartered Accountants
Membership No: 302730

Mumbai, the 17th October' 2017

K. K. CHANANI & ASSOCIATES Chartered Accountants

Attested

Secretary
Maharashtra state commission for protection of child rights, Mumbai

Assistant Administrative officer-cum-Accounts Officer

Assistant Administrative Officer-
Maharashtra State Commission for protection of Child Rights, Mumbai.

MAHARASHTI TATE COMMISSION FOR PROTECTION OF ILD RIGHTS, MUMBAI
3RD FLOOR GOVT. TRANSPORT SERVICE S.P ROAD WORLI, MUMBAI
REVISED BALANCE SHEET FOR THE YEAR ENDED 31st MARCH 2017

LIABILITIES	SALARY	NON-SALARY	TOTAL	ASSETS	SALARY	NON-SALARY	TOTAL
Capital Fund				**Fixed Assets**			
Opening Balance	-343,067.00	2,874,183.00	2,531,116.00	As per Schedule	7,650.00	1,977,977.00	1,985,627.00
Add/(Less): Adjustment in Opening Balance	-	-	-				
Add/(Less): Advances written off	-	-	-				
Add/(Less): Surplus/ (Deficit)	738,250.00	(299,085.00)	439,165.00	**Current Assets**			
	395,183.00	**2,575,098.00**	**2,970,281.00**	**Loan & Advances**			
				Loan & Advances Salary	145,000.00	-	145,000.00
Current Liabilities				Advance to Salary Fund	-	163,975.00	-
Salary Payable	466,725.00	-	466,725.00				
Festival Advances	18,000.00	-	18,000.00	**Cash & Cash Equivalent**			
DCPS Payable	8,740.00	-	8,740.00				
GIS Payable	3,240.00	-	3,240.00	Cash in Hand	-	7,142.00	7,142.00
GPF Payable	55,100.00	-	55,100.00	State Bank of India	-	415,093.00	415,093.00
HBA Payable	5,000.00	-	5,000.00	RBI	1,135,199.00	109,361.00	1,244,560.00
HRA Payable	2,086.00	-	2,086.00				
Medical Allowance Payable	5,400.00	-	5,400.00				
Professional Tax Payable	1,400.00	-	1,400.00				
GPF Advance Received	130,000.00	-	130,000.00				
TDS Payable	33,000.00	-	33,000.00				
Other Current Liabilities							
K K Chanani & Associates	-	27,830.00	27,830.00				
Electricity Expense Payable	-	9,730.00	9,730.00				
Telephone Expense Payable	-	5,890.00	5,890.00				
Audit Fees Payable	-	55,000.00	55,000.00				
Advance from Non-Salary Fund	163,975.00	-					
	1,287,849.00	**2,673,548.00**	**3,797,422.00**		**1,287,849.00**	**2,673,548.00**	**3,797,422.00**

Attested

Bikash Kumar Gupta
Partner, K. K. Chanani & Associates
Chartered Accountants
Membership No: 302730

Secretary

Assistant Administrative officer-cum-Accounts Officer

Mumbai, the 17th October 2017

फॉर्म - अ

सन २०१६--२०१७ या कालावधीत प्राप्त झालेल्या, निकाली काढल्या गेलेल्या आणि प्रलंबित तक्रारींचा तपशील दर्शविणारे निवेदन

वर्ष	वर्षाच्या सुरूवातीस प्रलंबित प्रकरणे	नवीन तक्रारी	एकूण	निकाली काढलेली प्रकरणे	वर्षाच्या शेवटी प्रलंबित प्रकरणे
१	२	३	४	५	६
२०१६-१७	६३	१४५	२०८	९०	११८

बाल हक्क संरक्षण आयोग
महाराष्ट्र राज्य

तिसरा मजला, शासकीय परिवहन सेवा इमारत,

सर पोचखानवाला रोड, वरळी,

मुंबई, महाराष्ट्र.

दूरध्वनी क्रमांक 022-24920894 / 95/97

फॅक्स नं .022- 24920896

ई-मेल: mscpcr@gmail.com

वेबसाइट :: mscpcr.egov.co.in